

Cerh-Ta'dil İlminde "Deccâl" Kavramının Kullanımı

Alparslan Kartal*

Öz

Hadis ilminde isnad sistemini işlevsel hale getiren ve onu tamamlayan unsur, râvilerin güvenilirliğinin tespit edilmesidir. Râvilerin güvenilirliğinin tespit edilmesine olan ihtiyaç ise Cerh-Ta'dil ilminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hadis münekkidleri, ricâl tenkidi yaparken, değerlendirmelerini temsil eden bazı lafızlar kullanmıştır. Ta'dil ve cerh için farklı tabirler kullanılmış; daha sonra bunlar hiyerarşik bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Cerh lafızlarının genellikle en üst mertebesinde "kezzâb, vedda'" gibi kavramlarla beraber zikr edilen bir başka lafız da "deccâl"dir. Deccâl lafzının lügavî ve rivayetlerdeki anlamı ile bir cerh lafzı olarak kullanımı arasında bir ilişki var mıdır? İlk defa bir cerh terimi olarak kullanılması hangi dönemde? Bu lafzın farklı türevleri var mıdır ve hangi şekillerde kullanılmıştır? Bu lafzın günümüze ulaşan ricâl edebiyatında kullanım sıklığı nedir? Bir râvinin bu lafızla cerh edilmesi için hangi özelliklerin varlığı gerekmektedir? Tarih boyunca bu lafızla cerh edilen râviler kimlerdir ve hangi suçlarla itham edilmişlerdir? İşte bu çalışma bu ve benzeri sorulara cevap bulmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis Usulü, Hadis Edebiyatı, Cerh, Ta'dil, Deccâl.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü
Hadis Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-5360-2361, kartalalparslan@hotmail.com

The Use of the Term of "DejjaI" in the Science of Jarh-Ta'dil

Abstract

The element that makes the Isnad system functional and complements, is the determination of the reliability of the narrators. The reliability of the narrators has revealed the science of Jarh-Ta'dil. While criticizing the narrators, hadith critics used some terms. Different terms have been used for ta'dil and jarh; they were then subjected to a hierarchical classification. Another word that is mentioned together with concepts such as "kazzāb, wadda'" at the highest level of jargon is "dajjal". Is there a relationship between the meaning of the word Dajjal in lexical and narrations and its use as a cerh term? When is it used as a criticism term for the first time? Are there different derivatives of this word and in what ways is it used? What is the usage rate of this phrase in the hadith criticism literature that has reached today? What qualities are required for a narrator to be expressed with this term? Who are the narrators who have been given this term throughout history and with what crimes have they been accused? This study aims to find answers to these and similar questions.

Keywords: Hadith Methodology, Hadith Literature, Jarh-Ta'dil, Dajjal.

مفهوم الدجال واستعمالاته في علم الجرح والتعديل

المخلص

إن العنصر الذي يجعل نظام الإسناد وظيفيًا ومكتملاً هو بالتحديد توثيق أحوال الرواة إذ ظهرت الحاجة إلى توثيق حال الرواة عندما كثر انتقاد رواياتهم، وبذلك ظهر علم الجرح والتعديل. وقد استخدم النقاد في علم الحديث بعض العبارات والمصطلحات المختلفة في علم الجرح والتعديل، ثم أخضعوا تلك العبارات وتلك المصطلحات لتصنيفات هرمية وبحسب حال الراوي، ففي الجرح مثلاً استخدموا بعض المفاهيم، وهي في العموم مثل: "كاذب وضاع"، وكان أعلى مستوى من تلك المفاهيم الناقدة في علم الجرح استعمال كلمة "دجال". فهل يوجد علاقة وارتباط بين المعنى اللغوي للدجال وبين الروايات التي وردت بهذه الكلمة؟، وفي أي عصر تم استعمال هذه الكلمة لأول مرة؟ وهل هناك اشتقاقات أخرى لهذه الكلمة، وما هي مجالات استعمالاتها؟، وما هو تواتر استعمال هذه الكلمة في علم الجرح والتعديل؟، وما هي الصفات التي يجب أن تتوفر في الراوي حتى تُطلق عليه هذه الكلمة؟، ومن هم الرواة الذين أطلقت عليهم هذه الكلمة عبر التاريخ، وبأي سبب اتهموا بها؟ إن الهدف من هذه الدراسة هو إيجاد إجابات لهذه الأسئلة المطروحة، ولأسئلة مماثلة يمكن طرحها.

الكلمات المفتاحية: أصول الحديث، أدب الحديث، الجرح، التعديل، الدجال.

Giriş

İslam tarihinin erken dönemlerinde yaşanan karışıklık ve kargaşa, bazı fırkaların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Hz. Osman (ö. 35/656) ve Hz. Ali (ö. 40/661) dönemlerinde yaşanan fitne olayları akabinde oluşan ve ehl-i hadise göre, ehl-i bid'a olarak isimlendirilen fırkalar, uydurma rivayetleri Hz. Peygamber'e nisbet etmiş; buna karşın ehl-i hadis âlimleri de hadislerin naklinde isnad sistemini tesis etmiştir. İsnadda yer alan râvilerin güvenilirliğinin sorgulanması ihtiyacı da cerh-ta'dil ilminin ortaya çıkmasını sağlamıştır. İlk dönemlerde râvilerin tenkidinde ehl-i bid'at, yalancı ve fâsik olup olmama kriterleri ön planda tutulurken, zamanla zabt ile ilgili hususlar da önem arz etmeye başlamıştır.¹

Hadis münekkidlerinin ricâl tenkidinde kullandıkları cerh lafızlarının bir kısmı ilk dönemden itibaren kullanılagelmiştir. Bazıları ise sonraki dönem hadis münekkitleri tarafından ihdas edilmiştir. İlk dönemlerden itibaren bu lafızların kullanımında bir standartlaşma amacı güdülmese de, büyük oranda münekkidlerin birbirlerinden nakillerde bulunması nedeniyle benzer lafızların kullanıldığı görülmüştür.

Yalancı ve hadis uyduran râviler için "kezzâb, kezibe, veddâ, yeda'u'l-hadîs" gibi cerh lafızları, üzerinde büyük oranda ittifak edilen cerh ifadeleridir. Ancak zamanla daha mübalağalı sayılabilecek cerh lafızları da ortaya çıkmıştır. Bu mübalağalı lafızlardan biri de "deccâl" ve aynı kökten türeyen (deccâlün min decâcileti, kâne deccâlen cesûra, deccâlü'l-ümme vb) müştaklarıdır. Bu lafzın ve türevlerinin hangi dönemde ortaya çıktığının tespiti, hangi anlamlarda kullanıldığı, bunlarla cerh edilen râvilerin özelliklerinin neler olduğunun belirlenmesi bu çalışmanın gayesidir. Bu amaçla ilk dönem hadis münekkidlerinden itibaren bu lafzın kullanımı, literatür üzerinde bir tarama yapılarak araştırılacaktır. Kavramın hangi dönemlerde daha sıklıkla kullanıldığı, bu lafızla cerh edilen râvilerde hangi sıfatların mevcut olduğu ortaya konulacaktır. Konunun daha iyi tetkiki için öncelikle kelimenin lügat anlamı araştırılacak, daha sonra hadis ve rivayetlerde bir kıyamet alameti olarak ifade edilen Deccâl'in özellikleri tespit edilecektir. Böylelikle cerh-ta'dil ilminde kullanılan mezkûr lafzın, lügat anlamı ve rivayetlerde geçen Deccâl'le bağlantısının olup olmadığı belirlenecektir. Deccâl ve aynı kökten gelen diğer cerh lafızları ile cerh edilen

¹ Huriye Martı, "Hadis İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 135.

râviler hakkında kısaca malûmât verilerek mezkûr cerh lafzının hangi durumlarda kullanıldığı gösterilecektir.

A. Deccâl Kavramının Lügat Anlamı

Deccâl, “دجل” kökünden türemiştir. Çoğulu دجالون olarak gelir. Ancak bir de ilk defa Mâlik b. Enes (ö. 179/795) tarafından kullanılan bir cem‘i vardır ki o da الدجالة (ed-decâciletü) kelimesidir.² Halil b. Ahmed (ö. 175/791), deccâl için “yalancı, onun yaldızı, yalanı ve sihidridir. Çünkü hakkı, bâtil gibi yaldızlayacak yani karıştıracak.” tarifinde bulunmuştur.³ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009), deccâlin çokça yalan söyleyen anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁴ Münâvî (ö. 1031/1622), deccâlin çokça yalan söyleyen, yaldızlayan, örten, anlamına geldiğini, örten anlamından kastın ise yeryüzünü (kendisine tabi) büyük kalabalıkla kaplaması olduğunu söylemiştir. İbn Fâris (ö. 395/1004), yaldızlanan kılıca “سيف مدجل” yani müdeccel (yaldızlı) kılıç dendiğini belirtmiştir. Ayrıca “decele” kelimesinin kaplayıp bürüyen anlamı da vardır ki sularıyla yeryüzünü kaplamasından dolayı Dicle nehrine bu isim verilmiştir.⁵ Kelimenin bir de kamufle etme anlamı vardır ki Deccâl’in hakikati gizlemesi ve yalanı hakikat gibi göstermesi hadis rivayetlerinde mevcuttur.⁶ Hem Süryânice hem de Arapça bir kelime olan “دجال” kelimesi yalan söyleyen sıradan bir insan için kullanılırken, “deccâl”, yalanı meslek haline getiren kişiyi ifade eder.⁷ Zemahşerî de (ö. 538/1144), deccâlin خداع yani “çok aldatıcı” anlamına geldiğini belirtmiştir.⁸

² İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, h. 1414), 11/237.

³ Ebû Abdırrahman Halil b. Ahmed el-Basrî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî (Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 6/80.

⁴ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luğati ve sihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Muhammed Tâmir (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2009), 361.

⁵ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris el-Hemedânî, *Mu'cemu mekâyisu'l-lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 2/329.

⁶ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbakî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.), “Fiten”, 109.

⁷ Zeki Sarıtoprak, “el-Mesîhu'd-deccâl fi'l-'akâdetu'l-İslamiyye”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1995), 122-123.

⁸ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Fâik fi garîbi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Lübnân: Dârü'l-M'arifet, ts.), 1/412.

B. Rivayetlerde Deccâl

Hadis-i şerif ve rivayetlerde deccâl kavramı daha çok kıyamet alâmetlerinden biri,⁹ insanlık tarihinin en büyük fitnesi¹⁰ olarak zikredilmiştir. Kıyamet alametleri ile ilgili en önemli karakter olarak literatürde yer edinmiştir.¹¹ Kıyamet alametleri ile ilgili rivayetlerde geçen diğer hususlar gibi deccâl konusu da farklı şekillerde yorumlana-gelmiştir. Rivayetlerde yer alan kıyamet alametlerinin bir kısmı, bir sona doğru giden dünyada vuku bulması makul olaylar olmasına karşın, Deccâl, Dâbbe, Hz. İsa'nın yeryüzüne inmesi ve Ye'cüc-Me'cüc gibi alametler olağanüstü görülmüştür.¹² Bu konuda sahih hadislerin yanında zayıf ve uydurma rivayetlerin de mevcut olduğu bilinmektedir. Temel hadis eserlerinin hemen tamamında Deccâl ile ilgili rivayetler mevcuttur. Günümüze ulaşan en eski hadis cüz'ü kabul edilen Hemmâm b. Münebbih'in (ö. 132/750) *Sahîfesi*'nde dahi bu konuda rivayet bulunmaktadır ki, hadisin metninde âhir zamanda gelecek "deccâlün" kelimesi "kezzâbün" kelimesi ile beraber kullanılmıştır.¹³ Bu rivayette deccâl, hem lügat hem de kıyametin alametlerinden biri anlamında bir terim olarak zikredilmiştir. Deccâl, ilk defa Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *Musannefi*'nde bir bâb başlığı haline gelmiştir.¹⁴ Hadis külliyatlarının bazı bölümlerinde¹⁵ tahrîc edilen rivayetler daha sonra bir araya getirilerek bu konuda müstakil eserler de telif edilmiştir.¹⁶ Bu kitaplarda "deccâl"

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasır, (b.y.: Dârü Tavkî'n-Necât, h. 1422), "Fiten", 26; Müslim, "Fiten", 39; Tirmizî, Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, thk. Beşşar Avvâd Maruf, (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Fiten", 21.

¹⁰ Müslim, "Fiten", 126.

¹¹ David J. Halperin, "The Ibn Sayyâd Traditions and the Legend of al-Dajjâl", *Journal of the American Oriental Society* 96/2 (1976), 213.

¹² Kamil Çakın, "Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumların Çöküşü", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2018), 4.

¹³ Hemmâm b. Münebbih, Ebû 'Ukbe, *Sahîfe*, thk. Ali Hasen Ali Abdü'l-Humeyd (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987), 34.

¹⁴ Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve el-Basrî, *el-Câmi*, thk. Habîbu'rrahmân el-A'zamî (Pakistan: el-Mecclisi'l-'ilmî bi Pakistan, h. 1403), 11/389-399.

¹⁵ Özellikle Câmî türü eserlerin "Fiten ve Melâhim" bölümlerinde bu tür rivayetlerin yoğunlaştığı görülmektedir. Bk. Ali Çelik, "Nu'aym b. Hammâd'ın Hadisçiliği ve Kitabü'l-Fiten'i Üzerine Bir Değerlendirme", *Dinî Araştırmalar* 2/6 (2000), 99.

¹⁶ Takîyü'd-dîn Abdü'l-ğani b. Abdü'l-vâhid ed-Dimeşkî el-Makdisî, *Ahbâru'd-Deccâl* (b.y.: Dârü's-Sahâbe, 1993), Mecdî Muhammed Sehâvî, *Erbâa yentaziruhümü'l-'âlem: el-Mesihü'd-Deccâl* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, 1999); *el-Mesihü'd-Deccâl ve Ye'cüc ve Me'cüc*, (Kahire: Mektebetü'l-İman, 1993).

ve “mesîh” kavramları tanımlanmış; deccâlin fiziki/ahlâkî özellikleri ile gelişinin alametleri belirtilmiştir.¹⁷

Çalışmanın konusu, cerh ve ta’dîl ilminde deccâl kavramı olduğundan, mezkûr tâbirin yer aldığı hadislerin sıhhat araştırması yapılmayacaktır. Nitekim temel hadis kaynaklarında geçen deccâl rivayetleri ve sıhhatleri üzerine bazı akademik araştırmalar yapılmıştır.¹⁸ Ancak hadislerde geçen ve kıyamet alametlerinden biri olarak zikredilen deccâl kavramının, bir cerh ve ta’dîl lafzı olan “deccâl” ile ilişkisinin olup olmadığı bu çalışmanın ilgi alanına girmektedir. Bu nedenle temel hadis kaynaklarında geçen rivayetlerdeki Deccâl’in nitelikleri üzerinde odaklanılarak bu vasıfların deccâl ve benzeri lafızlarla cerh edilen râvilerde bulunup bulunmadığı ortaya koyulacaktır.

Hadislerde kıyametin alametlerinden biri olarak zikredilen büyük Deccâl’in dışında sayıları rivayetlerde farklılaşan diğer deccâller de vardır. Buhârî’nin (ö. 256/870) *Sahîh*’inde İbn Hanbel’in *Müsned*’inde geçen rivayetlerde otuz rakamı zikredilmiş¹⁹, hepsinin ortak özelliğinin “kezzâb” vasfına sahip bulunmaları olduğu nakledilmiştir.²⁰ Başka bir rivayetinde ise bunların sayısının dördü kadın olmak üzere yirmi yedi olduğu nakledilmiştir. Rivayetin devamında Hz. Peygamber kendisinin son peygamber olduğunu ve kendisinden sonra başka bir nebî gelmeyeceğini söylemiştir.²¹ Bu ifadelerden de mezkûr yalancı deccâllerin peygamberlik iddiasında bulunacakları anlaşılmaktadır. Ancak büyük Deccâl’in ulûhiyet iddiasında bulunacağı²² ve

¹⁷ Roberto Tottoli, “Son Zamanlarda Telif Edilmiş Bazı Kitaplarda Deccâle Dair Hadis ve Rivayetler”, çev. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2011), 147.

¹⁸ Selman Kuzu, *Hadislerde Mehdi ve Mehdi’nin Deccâl ve Hz. İsa ile Olan Münasebeti*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991); İhsan Yeğen, *Deccâl ile İlgili Hadisler ve Değerlendirilmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Osman Bodur, *Buhârî Şerhlerinde Deccâl Yorumları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Ahmet Emin Seyhan, *Hadislerde Kıyamet Alametleri*, (Isparta: Tuğra Ofset, 2006); Ahmed b. İsa b. Ahmed Hânî, *el-Ehâdisu’l-vârideti bi şe’ni’d-Deccâl*, (Medine: el-Câmi’ati’l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, h. 1401).

¹⁹ Buhârî, “Fiten”, 25; “Menâkib”, 22; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şu’ayb Arnavûd vd. (Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 2001), 34/114.

²⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, 33/349.

²¹ İbn Hanbel, *Müsned*, 38/380.

²² Rivayetlere göre Deccâl, ulûhiyet iddiasında şeytanla işbirliği yapacaktır. Tirmizî’nin bu konuda tahrir ettiği bir hadis dikkat çekmektedir: “Deccâl, bir bedeviye “Senin ebeveynini diriltsem Rabbin olduğuma iman eder misin?” diyecek, bedevi de bunu kabul edecektir. Şeytan da o bedevinin ölmüş ebeveyninin kılığına girerek “Bizi Deccâl diriltti, o senin de Rabbindir, ona tabi ol!” diyecektir.” (Tirmizî, “Fiten”, 33)

insanları yalanlarına inandıracağı hadislerde nakledilmiştir.²³ Bu durumda büyük Deccâl ile kendisinden önce gelecek olan diğer deccâller arasındaki önemli farklardan biri de bu husustur. Nitekim hadis şârihleri de bu nüansa işarette bulunmuşlardır. Tüm deccâllerde yalan konuşmak, olduğundan başka görünmek, insanları yalanlarına inandırmak, bâtil iddialarda bulunmak ise ortak noktalarıdır.²⁴

Deccâl'in insanları teshîr etme, olguları olduğundan farklı gösterebilme yeteneği rivayetlerde zikredilmiştir. "Deccâlin cenneti ateş, ateşi ise cennettir".²⁵ Bu rivayetteki cennet ve ateş kelimeleri maddî olarak anlaşıldığı gibi mecaz anlama da te'vil edilmiştir.²⁶ Yani kendisine inanan insanlara verdiği ödüller, dünyevî lezzetler, cennete, inanmayanlara verdiği cezalar da ateşe benzetilmiştir. Bu ve benzeri rivayetlerden de anlaşılacağı üzere Deccâl'in yüksek bir ikna kabiliyeti olacaktır.

Deccâl'in zuhur edeceği bölge ile ilgili de bazı rivayetlere rastlanılmaktadır. Onun Horasan'da ortaya çıkacağına dair rivayetler vardır.²⁷ Başka rivayetlerde ise İsfahan²⁸, Şam²⁹ ve Irak ile Şam³⁰ arasında zuhur edeceğine dair muhtelif rivayetler vardır.³¹ Kanaatimizce, rivayetler farklı da olsa, Hz. Peygamber'in vefatı sonrasındaki dönemde, rivayetlerde haber verilen Deccâl'in ve fitnelerin Irak-Horasan bölgesinden çıkacağına dair inanç, bu bölgenin hadis râvileri hakkında genel olarak olumsuz bir algının ve ön yargılı bir tutumun oluşmasına neden olmuştur. Mâlik b. Enes'in senedsiz bir şekilde *Muvatta'* da yer verdiği şu rivayet bu bakış açısının bir tezahürüdür:

İmam Mâlik'in nakline göre, Hz. Ömer, Irak'a gitmeye niyetlenmişti. Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53) ona şöyle dedi: "Ey müminlerin emiri! Gitme! Çünkü

²³ İbn Hanbel, *Müsned*, 36/258.

²⁴ 'Aynî, Bedrü'd-dîn Mahmûd b. Ahmed, *'Umdetu'l-kârî*, (Beyrut: Dâr İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 24), 215; Kastalânî, Şihâbü'd-dîn Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârî*, (Mısır: el-Matbâtu'l-Kübrâ el-Emîriyye, h. 1323), 10/206.

²⁵ Müslim, "Fiten", 109.

²⁶ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerh-i sahih-i Müslim*, (Beyrut: Dâr İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, h. 1392), 18/61.

²⁷ Tirmizî, "Fiten", 57; İbni Mâce, "Fiten", 33.

²⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, 21/55-56.

²⁹ Müslim, "Fiten", 34.

³⁰ Müslim, "Fiten", 110.

³¹ Müslim, "Hac", 486; "Fiten", 119-121; Tirmizî, "Fiten", 57; Ebû Dâvûd, "Melahim", 15; 66; İbni Mâce, "Fiten", 33.

sihrin onda dokuzu o bölgededir. Cinlerin günahkârları da oradadır. Çaresiz hastalık da oradadır."³²

Deccâl kelimesinin, kıyamet alametlerinden biri olarak zikredildiği hadislerin dışında bir de yalancı anlamında kullanıldığı bir rivayet vardır:

قال سمعت حجر بن عنبس قال: خطب أبو بكر وعمر فاطمة فقال النبي صلى الله عليه وسلم: هي لك يا علي لست بدجال

Hz. Ali'nin izdivâcını anlatan bu rivayette Rasulullah'ın (sav) Hz. Ali'ye şu sözleri söylediği nakledilmiştir: “Ey Ali! O (Fatıma) senindir; ben deccâl yani yalancı değilim.” İbn-i Sa’d (230/845), bu rivayetdeki “لست” lafzını “lestü” olarak okuyup, Hz. Peygamber’in daha önce Hz. Fatıma’yı izdivaç için isteyen Hz. Ebûbekr ve Hz. Ömer’in teklifini kabul etmediğini, bilakis Hz. Ali’ye söz verdiğini ve bu va’dine muhalefet etmek anlamında deccâllik yapmayacağını ihsas ettiğini iddia etmiştir.³³

Ancak bu rivayetin râvilerinden Musa b. Kays el-Hadramî, bazı hadis münekkitleri tarafından tevsik edilirken bazılarınca da tenkit edilmiştir. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) onu tevsik ederken, Ebû Hatîm er-Râzî (ö. 277/890) onun hakkında “la be’se bihi” değerlendirmesinde bulunmuştur.³⁴ Ukaylî (ö. 322/934) onun ğulât rafizîlerden olduğunu, bâtlı hadisler rivayet ettiğini³⁵ ifade ederken, İbnu’l-Cevzî de (ö. 597/1201) rivayetin mevzû olduğuna hükmetmiştir.³⁶ Süyûtî’ye (ö. 911/1505) göre de bu rivayet mevzûdür.³⁷

Ukaylî aynı isnadla fakat biraz farklı lafızlarla rivayeti nakletmiştir:³⁸

هِيَ لَكَ يَا عَلِيُّ , أَلَسْتُ بِدَجَّالٍ , قَالَ أَبُو بَكْرٍ: أَظُنُّ لَيْسَ بِدَجَّالٍ

³² Mâlik b. Enes el-Medenî, *Muvatta’*, thk. Muhammed Mustafa el-A‘zamî, (Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Zâyed b. Sultan, 2004), 5/1421.

³³ Muhammed b. Sa’d el-Basrî, *Kitâbu’t-tabakâti’l-kebîr*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 10/18.

³⁴ Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, (Beyrut: Dâr İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1952), 8/158

³⁵ Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Du‘afâi’l-kebîr*, thk. Abdu’l-mu’tî Emîn Kal’acî, (Beyrut: Dâru’l-Mektebeti’l-İlmiyye, 1984), 4/164.

³⁶ Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzî, *el-Mevdûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (Medine: el-Mektebetu’s-Selefiyye), 1/382.

³⁷ Celaleddîn Abdurrahman b. Ebubekr es-Suyûtî, *el-Leâliu’l-Masnû‘â fi’l-Ehâdisi’l-Mevdûa*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996), 1/334.

³⁸ Ukaylî, *ed-Du‘afâ*, 4/165.

Ukaylî'nin bir başka rivayeti daha vardır.³⁹

عن حجر بن عنبس قال: لما زوج رسول الله صلى الله عليه وسلم , فاطمة من علي , رضي الله عنهما , قال: «لقد زوجتك غير دجال»

Aynı isnâdla nakledilen bu rivayette mana olarak farklılık vardır. Burada Hz. Peygamber'in (sav) kızına hitaben ve Hz. Ali'yi kastederek "seni deccâl olmayan biri ile evlendiriyorum" dediği nakledilmektedir. Bu durumda deccâl olmama, yani sözünde durma, güvenilir olma, yalancı olmama durumu Hz. Peygamber'e değil Hz. Ali'ye nisbet edilmiş olmaktadır.

Sonuç olarak, yukarıdaki rivayetlerde deccâl kavramının lügat anlamında kullanıldığı görülmektedir. Buna göre, deccâl, yalan söyleyen, sözünde durmayan, ahdine sâdık olmayan anlamına gelmektedir. Rivayetlerin geneline bakıldığında, kıyametin alameti olarak çıkacak büyük Deccâl'in dışında farklı zamanlarda ortaya çıkacak küçük deccâllerin tamamının yalancılıkla meşhur olduğu vurgulanmaktadır. Eşyayı olduğundan farklı göstermek, yalanı hakikat, hakikatı yalan göstermek, insanların gözlerini boyamak, onları ikna ederek ifsad etmek, nübüvvet ve ulûhiyet iddialarında bulunmak rivayetlerde geçen deccâlin bazı vasıflarındandır.

C. Bir Cerh-Ta'dil Lafzı Olarak Deccâl

Lügat anlamı ve rivayetlerdeki kullanımına dair bilgi verildikten sonra bu bölümde, çalışmanın ana konusu da olan, bir cerh-ta'dil kavramı olarak "Deccâl" kavramı ele alınacaktır.

1. Cerh Ta'dil Lafızlarının Ortaya Çıkışı

Fitne olaylarının ortaya çıkması akabinde hadis uydurma faaliyetinin başlaması ile birlikte isnad sistemi, muhaddislerin mezkûr duruma bir tedbir çabasının tezâhürü olarak tesis edilmiştir. İsnad sistemini işlevsel hale getiren ve sebep-i tesisini takviye eden ise râvilerin güvenilirliğini ortaya koyan cerh-tadil ilmidir. Hicri birinci asrın son çeyreğinden itibaren râviler için bazı hadis münekkikleri, değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Ricâl tenkidi, bazı kesimlerce gıybetle eşdeğer olduğu iddiasıyla tenkid edilse de, insanların doğru bilgiye

³⁹ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 4/165.

ulaşması, dinin doğru temeller üzerine bina edilmesi ve maslahat açısından bu uygulama genel kabul görmüştür.⁴⁰

Râvilerle ilgili ilk tenkid örnekleri, tabiûn döneminde bazı sahâbilere nisbet edilen değerlendirmelerdir.⁴¹ Sahâbenin, diğer sahâbilere ve tabiünden bazılarına yönelik az da olsa tenkitleri kaynaklarda mevcuttur.⁴² Sahâbenin “كذب (uydurdu)” cerhini kullandığı görülmekte ise de bu lafızla “hadis uydurma” değil “hata etme” manasının kastedildiği ifade edilmiştir.⁴³ Tabiûn döneminde, İslam coğrafyasının da genişlemesine paralel olarak rivayet ve râvi sayısında artış olmuş; bununla beraber uydurma hadis faaliyetlerine bir tedbir olarak konulan isnad sisteminin adeta mütemmim cüz’ü olarak ricâl tenkidi ön plana çıkmıştır. İsnadı oluşturan râvilerin güvenilirliğine verilen önem cerh-ta’dîl ilminin de belirginleşmesine vesile olmuştur. Ancak bu dönemde önemli hadis münekkidlerinin varlığına rağmen sistemli bir cerh-ta’dîl faaliyetinden bahsedilemez. Sistematik olarak cerh-ta’dîl faaliyeti ise tebe-i tabi’in döneminde başlamıştır.

İlk defa sistematik olarak, hadis râvileri hakkında değerlendirmelerde bulunan kişinin Şu’be b. Haccâc (ö. 160/778) olduğu belirtilir.⁴⁴ Leknevî, Süfyan es-Sevrî’nin de bu konuda ilklerden olduğunu, Şu’be’nin ise es-Sevrî’ye nazaran daha müteşeddit olduğunu belirtmiştir.⁴⁵ Bu devrin ricâl bilgisi hususunda diğer önemli simaları olarak Mâlik b. Enes, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn de zikredilebilir.

İlk dönem hadis münekkidlerinin değerlendirmeleri ve kullandıkları cerh-ta’dîl lafızları, sonraki dönemlerde bu konuda müstakil olarak telif edilen eserlere

---

⁴⁰ Bu mevzûda geniş mâlûmât için bk. Kadir Gürler, “Cerhin Gıybet Olup Olmadığı Yönündeki Tartışmalara Eleştirel Bir Katkı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004), 33-48.

⁴¹ İbn Adî (ö. 365/976), ricâl tenkidi yapan yedi sahâbiyi saymış ve tenkidleriyle ilgili kısa malumât vermiştir. Bk. İbn Adî, Ebû Ahmed el-Cürçânî, *el-Kâmil fî du’afâi’r-ricâl*, thk. ‘Adil Ahmed ‘Abdi’l-mevcûd, (Beyrut: el-Kütübî’l-İlmiyye, 1997), 1/117-124.

⁴² Emin Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta’dîl İlmi)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992), 54; Bünyamin Erul, “Sahabe Döneminde Tekzib ve Tekzibin Mahiyeti”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 455-489.

⁴³ Erul, “Sahabe Döneminde Tekzib”, 489.

⁴⁴ İbrahim Hatiboğlu, “Şu’be b. Haccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/224.

⁴⁵ Ebû Hasenât Muhammed Abdulhayy el-Leknevî, *er-Ref’u ve’t-tekmil fî’l-cerhi ve’t-ta’dîl*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, (Beyrut: Mektebetu’l-Matbûati’l-İslâmiyye, 1987), 306.

kaynaklık etmiştir. İlk dönemlerde "sika, sadûk⁴⁶, hâfiz, lâ be'se bihî, sâlih, sahihu'l-hadîs, sebtün, kezzâb, münkeru'l-hadîs, lâ şey', yede 'u'l-hadîs, leysa bi sikatin" gibi lafızlar sıklıkla kullanılırken,⁴⁷ zamanla cerh-ta'dil lafızlarının çeşitlendiğini ve arttığını söylenebilir.

Hadis münekkitlerinin kendilerine has bazı lafızlar kullandıkları görüldüğü⁴⁸ gibi aynı lafza farklı anlamlar yükleyen hadis münekkidleri de vardır.⁴⁹ Bu durum, zamanla bazı standartlar oluşturulmaya çalışılsa da, cerh-ta'dil ilminin sübjektif değerlendirmeler içermesi gerçeği ile izah edilebilir.

2. Bir Cerh Lafzı Olarak Deccâl ve Türevlerinin Ortaya Çıkışı

Bir cerh kavramı olarak deccâl ve aynı kökten gelen diğer lafızların (deccâlün mine'd-decâcileti, mine'd-deccâlîn, zâke deccâlün, şeyhun deccâlün, deccâlü hâzihi'l-ümme vb.) hangi dönemde ortaya çıktığı ve kullanıldığı sorusu, bu çalışmanın cevap aradığı hususlardandır. Bunu tespit edebilmek için ricâl tenkidine dair günümüze ulaşan tüm cerh-ta'dil, tabakât, ricâl, ilel, süâlât ve benzeri eserler taranarak mezkûr lafızların kullanıldığı ilk dönem tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar üzerinden yapılan tarama sonucunda sahâbenin bazı râviler hakkında yapmış oldukları ve sonraki dönemde telif edilen eserlerde yer verilen değerlendirmelerinde,"kezibe, kezzâb, habîs" gibi cerh ifadelerini kullanmalarına rağmen, deccâl ve benzeri lafızlara değerlendirmelerinde yer vermedikleri görülmüştür.

Tabiîn döneminde sistematik olmasa da rical tenkidinin yapıldığı ve cerh-tadil lafızlarının kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁰ Ebu Abdurrahman es-Sülemî (ö. 72/691), Urve b. Zübeyr (ö. 94/712), Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713) ve İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) gibi Tabiîn dönemi münekkitlerinin rical tenkidine dair değerlendirmeleri de kaynaklarımızda

⁴⁶ Şu'be'nin bu lafzı, ehl-i bid'at olarak görülen bazı râvilerin rivayetlerinin güvenilirliğine işaretlen kullandığı da iddia edilmektedir. (Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 1998), 160.

⁴⁷ Halil İbrahim Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 166-448.

⁴⁸ Thamer Hatamleh, "Ebû Hâtim er-Râzî ve Mustalahâtühü'l-Hâssa fi İlmi'l-Cerh", *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (2015), 171-210.

⁴⁹ Ahmet Yücel, "Cerh Lafızlarından "Münkerü'l-Hadis" ve Farklı Kullanımları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1995-1997), 199-210.

⁵⁰ Turhan, *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 47-109.

mevcuttur. Hadis münekkidleri, râvilerin cerhinde bazı lafızları kullanmak suretiyle tenkidde bulunmuşlardır. “كذاب (yalancı)”, “كذب (uydurdu)”, “يضع الحديث (hadis uydurur)”, “وضاع (hadis uyduran)”, “ليس بشئ (hiçbir kıymeti yoktur)”, “ليس متروك (güvenilir değildir)”, “لا تكتبوا عنه (ondan hadis yazmayın)”, “الحديث (onun hadisi terk edilmiştir)” vb. lafızlar, tabiîn ve tebe-i tabiîn dönemi münekkidleri tarafından sıklıkla kullanılmıştır.

Araştırmalarımız sonucunda, tabiîn döneminde de deccâl ve benzeri lafızların kullanılmadığını tespit ettik. Peygamberlik iddiasında bulunan ve rafizî olduğu için sonraki dönemlerde şiddetli bir şekilde deccâl lafzı ile cerh edilen Muğire b. Saîd, tabiîn dönemi münekkidlerinden İbrahim en-Nehaî tarafından aynı hususlar nedeniyle “kezzâb” lafzıyla cerh edilmiş;⁵¹ ancak tenkidde deccâl lafzına yer verilmemiştir. Dârekutnî ise bu râvi için “deccâl” hükmü vermiştir.⁵² Benzer şekilde ilk dönem münekkidleri tarafından “kezzâb” lafzıyla cerh edilen birçok râvi, sonraki dönemlerde “deccâl” ifadesiyle nitelendirilmiştir.

Sistematik olarak ricâl tenkidinin tebe-i tabiîn döneminde ve Şu’be b. Haccâc ile başladığı kabul edilmektedir.⁵³ Bu dönemin önemli münekkidleri, Şu’be⁵⁴, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübarek, Veki’ b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî’dir. Mezkûr münekkidlerin ricâl değerlendirmeleri arasında yapmış olduğumuz taramaya göre, Mâlik b. Enes dışında deccâl ve benzeri lafızların kullanılmadığını tespit ettik. Sistematik ricâl tenkidi döneminin münekkidlerinden, bir cerh lafzı olarak deccâl ve türevlerini kullanan tek muhaddisin Mâlik b. Enes olması da dikkat çekmektedir. Bu kavramı ilk defa ondan duyan ve nakleden Abdullah b. İdrîs el-Kûfi’nin (ö. 192/807-808) دجال kelimesinin çoğul kullanımını, bu olaydan önce duymadığını taaccüble bildirmesi, kaynaklarda geçmektedir.⁵⁵ Şüphesiz burada ilk defa duyduğu çoğul kullanım الدجاجلة kelimesidir. Onun دجالون şeklindeki bilinen kullanımını duymaması düşünülemez. Onun deccâl kelimesinin müfred ve kurallı cem’ini daha önce duymuş olduğunu ihsas ettiren bu rivayet, yine de Mâlik b. Enes’ten önce bir cerh lafzı olarak deccâl ve türevlerinin kullanıldığını

⁵¹ Ukaylî, *ed-Du’âfâ*, 4/178.

⁵² Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *ed-Du’âfâ ve’l-metrûkîn*, thk. Abdürrahîm Muhammed el-Kaşkarî, (Medine: Mecelletu’l-Câmi’ati’l-İslamiyye, h. 1403-1404), 3/133.

⁵³ Leknevî, *er-Ref’u ve’l-tekmîl*, 306.

⁵⁴ Abdulvahap Özsoy, *Şu’be b. Haccâc ve Hadîşçiliği*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 104-105.

⁵⁵ Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Siyeru a’lami’n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnavûd, (Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 1985), 7/50-51.

kanıtlamaz. Çünkü bu dönemde deccâl ve benzeri kavramlar kullanılsa da bunlar kıyamet alametlerinden biri olarak rivayetlerde zikredilen şahısla ilgilidir. Bu durumda deccâl ve türevlerinin bir cerh lafzı olarak kullanımının Mâlik b. Enes'le başladığı söylenebilir.

Ricâl tenkidine dâir ilk eserler, hicrî ikinci asrın ortalarından itibaren yazılmaya başlansa da, günümüze ulaşan ilk eserler hicri üçüncü asırda te'lif edilen İbn Sa'd (ö. 230/844) ve Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *et-Tabakât* adlı eserleridir.⁵⁶ Mezkûr eserlerde "deccâl" lafzına bir cerh ifadesi olarak yer verilmemiştir. Hicrî ikinci asırdaki ricâl tenkidi müktesebâtını büyük ölçüde içeren bu iki eserde "deccâl" lafzının bir cerh ifadesi olarak hiç kullanılmamış olması; hicrî ikinci asır ve hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğinde bu tenkid teriminin yaygınlık kazanmadığını göstermektedir.

İlk ricâl kitaplarından biri de Yahya b. Maîn'in *et-Târih*'idir. En önemli hadis münekkidlerinden biri olan İbn Maîn, eserinde deccâl kavramını ricâl tenkidi lafzı olarak nâdiren kullanmıştır. Telid b. Süleyman el-Kûfî için vermiş olduğu hüküm şu şekildedir: " O, (kezzâb) yalancı idi ve Osman b. 'Affân'a küfrediyordu. Her kim Osman b. 'Affân'a, Talha'ya (b. Ubeydullah) veya Rasulullah'ın (sav) ashabından birisine küfrederse o, deccâldir. Onun hadisi yazılmaz. Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun."⁵⁷ Bu değerlendirmede Telid için deccâl hükmüne varılmasının tek sebebinin hadis uydurmak olmadığı, onun sahabeye küfretmesinin bu konuda belirleyici olduğu görülmektedir. "Kezzâb" lafzıyla cerh edilen çok sayıda râvi varken "deccâl" cerhi nadiren kullanılmıştır. Aslında "kezzâb" ile "deccâl" lafızları arasında umum-husus ilişkisi vardır. Her "deccâl" ifadesiyle mecruh râvi aynı zamanda "kezzâb"tır ancak her "kezzâb" "deccâl" sıfatıyla cerh edilmemiştir. İbn Maîn'in "deccâl" lafzıyla cerh ettiği bir başka ravi ise Yahya b. Hâşim b. Kesîr Ebû Zekeriya es-Simsâr el-Ğassânî el-Bağdâdî'dir. Onun yalancı, habîs ve deccâl olduğunu belirtmiştir. Bu râviyle beraber beraber el-Meletî, Ebû'l-Buhterî ve Ebû Dâvûd en-Nehâî için de yalancı ve habîs cerhlerinde bulunmuş; fakat bunlar arasında en şerlisinin es-Simsâr olduğunu söyleyerek ayrıca onu "deccâl" lafzıyla

⁵⁶ Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 52.

⁵⁷ Yahyâ b. Maîn el-Bağdâdî, *Târihu İbn Ma'in*, thk. Ahmed Mahmûd Nûr Seyf, (Mekke: Merkezi'l-Bahsi'l-İlmî, 1979), 3/546.

cerh etmiştir.⁵⁸ Bu değerlendirmeden de anlaşılacağı üzere, “deccâl” cerhi, yalancı râvilerin hepsi için değil, bu konuda ileri giden yahut yalancılıkla beraber başka tenkid unsurlarını da barındıran râviler için kullanılmıştır.

Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848) ve İbn Hanbel'in *İlel*'lerinde de “deccâl” lafzının bir cerh ifadesi olarak hiç kullanılmadığı görülmektedir. Ancak Dârekutni'ye göre Ali b. el-Medîni, Mervân b. Sâlim Ebû Seleme el-Eylî için “دجالي deccâliyy” cerhini kullanmıştır.⁵⁹ Bu lafız, mezkûr râvinin, deccâller içerisinde daha da ileri seviyede olan bir kişi olduğunu ihsas ettirmek için kullanılmış olmalıdır. Hatîb'e göre Ali b. el-Medîni bir de Ebû Dâvûd en-Nehâî hakkında, “من الدجالين deccâllerdendi” cerhinde bulunmuştur.⁶⁰

Alfabetik tertibe göre yazılan ilk ricâl eseri olan Buhârî'nin *Târîhu'l-kebîr*'inde sadece iki yerde deccâl lafzı bir cerh ifadesi olarak kullanılmıştır. Muhammed b. Mesleme'nin üstü kapalı olarak Ebû Hanife hakkındaki “دجال من الدجاللة deccâlllerden bir deccâldi” değerlendirmesi Buhârî tarafından nakledilmiştir. İkinci olarak da Ömer b. Riyâh el-Basrî adlı râvi için Buhârî, hocası Amr b. Alî el-Fellâs'ın (ö. 249/864) “هو دجال (o, deccâldir)” şeklindeki değerlendirmesini nakletmiştir.⁶¹ Aynı bilgi *et-Târîhu'l-Evsat'ta* da mevcuttur.⁶² Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875) da bu bilgiyi teyid etmiştir.⁶³

Günümüze ulaşan ve erken dönem ricâl kitaplarından biri olan, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kub b. İshâk es-Sa'dî el-Cüzcânî'nin (ö. 259/873) *Ahvâli'r-Ricâl*'inde “deccâl” lafzı sadece üç yerde kullanılmıştır. el-Cüzcânî, Abdülmelik b. Hârûn b. 'Antere için “deccâl, kezzâb”,⁶⁴ Mukâtil b. Süleyman için “kâne deccâlen cesûrâ (cüretli bir deccâldi)”⁶⁵ ve Ebu's-Salt el-Herevî için, “Ebu's-Salt el-Herevi haktan sapmış doğru yoldan ayrılmış birisiydi. Bazı âlimlerden bana

⁵⁸ İbn Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl 'an Yahya b. Ma'in (İbn Mahrez rivayeti)*, thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr, (Dimaşk: Mecme'u'l-Lüğati'l-Arabiyye,1985), 1/51.

⁵⁹ Dârekutni, *Ta'likâtu'd-Dârekutni 'alâ el-mecrûhine li İbn Hibbân*, thk. Halil b. Ahmed el-'Arabî, (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1994), 261.

⁶⁰ Hatîb, *Târîh*, 9/18.

⁶¹ Muhammed b. İsmail el-Cûfi el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, (Haydarâbâd: Dâru'l-Ma'arifi'l-Osmâniyye, ts.), 6/156.

⁶² Buhârî, *et-Târîhu'l-Evsat*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, (Kahire: Dâru'l-Va'y, 1977), 2/236.

⁶³ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, thk. Abdürrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkârî, (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1984), 1/205.

⁶⁴ Cüzcânî, *Ahvâli'r-Ricâl*, 101.

⁶⁵ Cüzcânî, *Ahvâli'r-Ricâl*, 343.

nakleden birisinin onun hakkında şöyle söylediğini işittim: Bu kişi, Deccâlin eşiğinin pisliğinden daha yalancıdır ve bu kişi önceleri pislige bulanmıştı." değerlendirmelerinde bulunmuştur.⁶⁶ İlk iki örnekte "deccâl" bir cerh lafzı olarak kullanılırken, üçüncüsünde kıyamet alametlerinden biri olarak rivayetlerde zikredilen şahıs anlamında kullanılmıştır. Sonuç olarak günümüze ulaşan ilk ricâl eserleri içerisinde "deccâl" lafzının bir cerh kavramı olarak kullanıldığı ilk kitap, İbn Maîn'in *et-Târih*'i, ikincisi ise el-Cüzcânî'nin *Kitâbu Ahvâli'r-Ricâl*'idir denilebilir.

Nesai'nin (ö. 303/915) de hiçbir râvinin tenkidi için lafız olarak "deccâl" ve türevlerini tercih etmediği tespit edilmiştir. İbn Ebî Hâtîm'in (ö. 327/938) *Cerh ve't-ta'dil*'inde de Mâlik b. Enes'in, Muhammed b. İshâk için söylediği دجال من الدجاله değerlendirmesinin⁶⁷ dışında bir râvinin cerhinde mezkûr kavrama rastlayamadık. 'Ukaylî (ö. 322/934), *Du'afâ*'sında iki râvi⁶⁸ hakkında mezkûr lafızları nakil yoluyla kullanmıştır.⁶⁹

İbn Hibbân'ın daha çok sayıda râvi hakkında bu cerh lafzını kullandığı tespit edilmiştir. İbn Hibbân *es-Sikât*'ında İbn İshâk ile ilgili mezkûr değerlendirmeye atıfta bulunmasının⁷⁰ yanı sıra, Salih b. Muhammed et-Tirmizî'yi de دجال من الدجاله lafzıyla cerh etmiştir.⁷¹ *el-Mecrûhîn* adlı eserinde ise toplamda 15 râvi için "deccâl" ve türevlerini kullanmıştır. Bu sayı kendinden önceki eserlere nazaran yüksek bir seviyededir. Dârekutnî'nin *Du'afâ*'sında iki; *Ta'likât*'ında dört râvi⁷² olmak üzere toplam altı kişi bu lafızlarla cerh edilmiştir.⁷³ Ancak onun ricâl tenkidine dâir yapılan muasır bir çalışmada başkalarının nakilleriyle beraber dokuz râvi hakkında bu lafızları kullandığı tespit edilmiştir.⁷⁴ İbn 'Adî'nin *el-Kâmil*'inde ise sayı beşe düşmektedir.⁷⁵ Bunların tamamı da

⁶⁶ Cüzcânî, *Ahvâli'r-Ricâl*, 348

⁶⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7/193.

⁶⁸ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 3/160; 4/23.

⁶⁹ Ukaylî'nin eserini, farklı nüshalarını karşılaştırarak tahkik eden es-Sirsâvî'nin yayınladığı eserde ise üç râvinin deccâl ve türevleri ile cerh edildiği tespit edilmiştir. 'Ukaylî, *ed-Du'afâ*, thk. Mâzin es-Sirsâvî, (Mısır: Dâr İbn Abbâs, 2008), 4/114, 5/194, 7/151.

⁷⁰ Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sikât*, (Haydârabâd: Dâiretu'l-Me'ârifil-Osmaniyye,1973), 7/382.

⁷¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/317.

⁷² Dârekutnî, *Ta'likât*, 68, 163, 179, 261.

⁷³ Dârekutnî, *ed-Du'afâ*, 3/131, 133.

⁷⁴ Muhammed Mehdî el-Müsellimî, Eşref Mansûr Abdurrahman, Asâm Abdülhâdî Mahmûd vd., *Mevs'û'ati akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî fi ricâli'l-hadisî ve 'ilelih*, (Beyrut: Alimü'l-Kütüb, 2001), 1/69, 101, 110, 322, 543, 586, 639, 660, 671.

⁷⁵ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 2/284; 6/104, 529; 7/255; 8/185.

önceki münekkidlerin hükümlerini nakil şeklindedir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu'l-Bağdât*'ında, 15 râvi hakkında “deccâl” ve türevleri cerh lafızlarının kullanıldığı tespit edilmiştir.⁷⁶ Hicrî VI. asırda telif edilen İbnu'l-Cevzî'ye ait *ed-Du'afâ*'da sayı daha da artarak 28'e çıkmıştır.⁷⁷ Hicrî VIII. asrın önemli hadisçilerinden olan Mizzî ise sadece yedi râvi için⁷⁸ mezkûr lafızları kullanmıştır. Kendisinden önceki münekkitlerce “deccâl” ve türevleri ile cerh edilen birçok râviyi eserinde inceleyen müellif, “deccâl” lafızlarıyla yapılan değerlendirmeleri bilinçli olarak az kullanmış olmalıdır. *Mizânü'l-i'tidâl* ve *Lisânü'l-mîzân*'da ise sayı daha da artmaktadır.

Ricâl edebiyatının yukarıda zikredilen ilk eserlerinde, bir cerh lafzı olarak deccâl kavramının oldukça az sayıda kullanıldığı görülmektedir. İzleyen dönemlerde telif edilen ricâl kitaplarında ise bu sayı giderek artmıştır. İlk defa İbn Hibbân ile deccâl ve türevleri cerh lafızlarının nisbeten daha sıklıkla kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Bu sayısal artışın sebebi olarak râvi sayısının önceki döneme göre artması ve ilk dönemlerde “kezzâb, metrûku'l-hadis” gibi lafızlarla tenkid edilen bazı râvilerin, sonraki dönemlerde münekkidler tarafından “deccâl” ve türevleri olan lafızlarla cerh edilmesi yönündeki tercihleri gösterilebilir. Sonraki asırlarda ortaya çıkan ve ilk dönem münekkidlerinin “deccâl” cerhi kriterlerine uygun râvilerin de aynı lafızla cerh edilmesi ile sayı artmıştır.

3. Cerh Lafızları İçinde Deccâlin Mertebesi

Ricâl tenkidinin başlangıcı sahabe dönemine kadar götürülse de sistematik hale gelmesi tebe-i tabiîn dönemine denk gelmektedir. Ancak bu dönemde de münekkidlerin cerh-ta'dîl lafızlarını kullanmasında bir standarttan bahsetmek mümkün değildir. Kullanılan lafızların hiyerarşik bir sıralamaya tabi tutulmasına yönelik ilk çalışma İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'idir. İlk olması yönüyle bu kitabın ve müellifinin cerh-ta'dîl ilminde önemi büyüktür.⁷⁹ Zehebî (ö. 748/1348), Irakî (ö. 806/1404), İbn Hacer (ö. 852/1449), Sehavî (ö. 902/1497)

⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h. 1417), 1/223; 3/397; 5/178, 441, 466; 6/386; 7/121, 137; 9/17, 329; 13/166, 415, 486; 14/163, 201.

⁷⁷ İbnu'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/58, 67, 78, 91, 98, 113, 143, 149, 155, 305, 317; 2/45, 78, 118, 146, 163, 209; 3/32, 38, 59, 79, 80, 106, 136, 162, 189, 201, 204.

⁷⁸ Yûsuf b. Abdîrrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 4/85, 322, 13/63, 21/347, 24/415, 28/448, 31/110.

⁷⁹ Yusuf Ziya Keskin, “İbn Ebî Hâtim ve *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'indeki Metodu”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2001), 5-29.

kullanımının olmaması anlamına gelebilir. Münekkidlerin zaman zaman bilinen cerh lafızları dışında mübalağalı veya garîp ifadelerle râvileri değerlendirdikleri görülmüştür.⁸² İbn Ebî Hâtim de, bu lafzı, bazı muhaddislerin kullandığı nâdir tabirlerden biri olarak kabul ederek cerh mertebeleri içerisinde zikretmemeyi tercih etmiş olmalıdır. Zehebî “deccâl” lafzını “kezzâb” tabiri ile birlikte cerhin birinci mertebesinde görmektedir.⁸³ Irakî ve Süyûtî de aynı hükmü vermiştir. İbn Hacer ve Sehavî ise ikinci mertebede bu lafzı zikretmişlerdir. Ancak hepsinde ortak olan nokta bu lafızla cerh edilen râvilerin hadislerinin ne ihticâc, ne istişhâd ne de i'tibâra uygun olmayışıdır.⁸⁴

4. Cerh Lafzı Olarak Deccâl Kavramının Farklı Kullanımları

Deccâl lafzının kaynaklarda geçen farklı kullanımları vardır. Bunlardan bazıları daha sıklıkla kullanılırken, diğer bir kısmı ise nadiren istimâl edilmiştir.

دجال Deccâl

Bir râvinin tenkidinde sadece “deccâl” lafzının kullanımı yaygındır. Bazen de “kezzâb, habîs” gibi tabirlerle birlikte kullanılmıştır. Bazı örnekler şu şekildedir: İbn Hibbân, Muhammed Yahya b. Rezîn için “deccâl” ifadesini kullanmış⁸⁵, Dârekutnî de Yahyâ b. Anbese için “deccâl” hükmünü vermiştir.⁸⁶ Peygamberlik iddiasında bulunan Muğire b. Saîd hakkında Dârekutnî yine aynı lafza başvurmuştur.⁸⁷ Bir de Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb adlı râvi için mezkûr lafzı istimâl etmiştir.⁸⁸ Eserlerinde yaptığımız incelemede bunu teyid edemesek de Zehebî, Dârekutnî'nin, meşhur bir hadis cüz'ü bulunan Ahmed b. Nasr ez-Zira' adlı râvi hakkında da “deccâl” hükmü verdiğini nakletmiştir.⁸⁹

⁸² Erdinç Ahatlı, “Yahya b. Ma'in'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafî ve Garib Lafızlar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 211-232.

⁸³ Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1964), 1/4.

⁸⁴ Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *Mu'cemu'lfâz ve'l-'ibârât el-cerhu ve't-ta'dil*, (Beyrut: Dâr İbn Kesîr, 2011), 302.

⁸⁵ Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyed, (Haleb: Dâru'l-Va'y, h. 1396), 2/312.

⁸⁶ Dârekutnî, *Ta'likât*, 163.

⁸⁷ Dârekutnî, *ed-Du'afâ*, 3/133.

⁸⁸ Dârekutnî, *Ta'likât*, 179.

⁸⁹ Müsellimî, *Mevs'û'at*, 1/101.

Deccâliyy دجالي

Tabir, "ileri derecede deccâl" anlamına gelmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Ali b. el-Medîni tarafından kullanılan bu lafız, deccâllik sıfatında ileri derecede olan anlamında istimâl edilmiştir. el-Medîni bunu, Mervân b. Sâlim Ebû Seleme el-Eylî için istimâl etmiştir.⁹⁰

Deccâlün min Decâcileti دجال من الدجاجة

Bu lafız, "deccâllerden bir deccâl" anlamına gelmektedir. Lafız, nadir ve mübalağalı cerh ifadelerinden biri olarak kabul edilebilir. Çünkü bu lafızdaki الدجاجة kelimesi gayr-i kıyasî bir cem' olarak kullanılmıştır. Yaygın olarak kullanılan cem' kalıbı ise دجالون kelimesidir.

Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere bu kavramı ilk kullanan ve ihdas eden kişi Mâlik b. Enes'tir ki Muhammed b. İshâk'ın cerhinde istimâl edilmiştir.⁹¹ Cerh ve ta'dil lafızlarının oluşma sürecinde ilk kullanılan lafızlardan olmamakla beraber "deccâlün min decâcileti" cerhi, ilk defa hicri ikinci asrın ikinci yarısında kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavram aynı zamanda o dönem ve öncesinde "deccâl" lafzı ile mecrûh birçok râvinin bulunabileceğini de ihsas ettirse de, buna dair yazılı bir kaynağa rastlayamadık.

Bu lafızla ilgili bir başka kullanım daha vardır. Buhârî, Muhammed b. Mesleme'ye, Ebû Hanife'nin (ö. 150/767), (fikirleriyle) tüm şehirlere girmesine rağmen Medine'ye girememesinin sebebinin sorulduğunu; onun da Ebû Hanife hakkında دجال من الدجاجة yani "O, deccâllerden bir deccâldi." değerlendirmesinde bulunduktan sonra, Rasûlullah'ın (sav) taûn ve deccâlin Medine'ye giremeyeceğine dair rivayetini zikrettiğine dair anekdotu *et-Târîhu'l-Kebîr*'inde zikretmiştir.⁹² Ebû Hanife ile ilgili değerlendirme son bölümde yapılacağından şimdilik bu kadarla iktifa edeceğiz.

Sonraki dönemlerde İbn Hibbân tarafından da bu lafız kullanılmıştır. Salih b. Abdillâh et-Tirmizî adlı râvi, Mürcie'den olduğu ve hadis uydurduğu için mezkûr lafızla cerh edilmiştir.⁹³ Ayrıca İshâk b. Necîh el-Meletî⁹⁴, Ahmed b.

⁹⁰ Dârekutnî, *Ta'likât*, 261.

⁹¹ Zehebi, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 7/50-51.

⁹² Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 1/240.

⁹³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhin*, 8/317.

⁹⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhin*, 1/134.

‘Abdillah el-Cüveybârî el-Herevî⁹⁵, Ahmed b. el-Hüseyn el-Basrî el-Eylî⁹⁶, Muhammed b. Ebî ez-Zu‘ayze‘a⁹⁷ ve Me‘mûn b. Ahmed es-Sülemî‘yi⁹⁸ bu lafızla cerh etmiştir.

Şeyhun Deccâlun شيخ دجال

“Yalancı bir râvidir” anlamına gelen bu cerh ifadesi de zaman zaman hadis münekkidlerince kullanılmıştır. Bu tabiri ilk defa ihdâs edenin ise İbn Hibbân olması kuvvetle muhtemeldir. İbn Hibbân, İsmail b. Ziyâd⁹⁹ ve Bekr b. Ziyâd el-Bahilî¹⁰⁰, Saîd b. Zî La‘ve¹⁰¹, Abdullah b. Vehb en-Nesevî¹⁰², Abdullah b. el-Hâris b. Hafs es-San‘anî¹⁰³, Abbâs b. ed-Dahhâk el-Belhî¹⁰⁴ Mûsa b. Abdirrahman es-San‘anî¹⁰⁵ ve Yahyâ b. ‘Anbese¹⁰⁶ için bu cerh ifadesini kullanmıştır. Dârekutnî‘nin de Muhammed b. Yusuf b. Ya‘kûb hakkında “şeyhun deccâlun” lafzını kullandığı nakledilmiştir.¹⁰⁷ Bu kavramı kullananlardan bir diğer âlim de Zehebî‘dir. O, Hz. Peygamber (sav) ile görüşmediği halde sahâbîlik iddiasında bulunan Ebu‘r- Ridâ Reten İbn Nasr İbn Kurbâl el-Hindî‘yi (ö. 632/1234) bu lafızla nitelendirmiştir.¹⁰⁸

Zâke/Zâlike Deccâlun ذاك\ذلك دجال

Bu cerh lafzı da nadiren kullanılmıştır. Dârekutnî, İshâk b. İbrahîm el-Bağdâdî için *Su‘âlâtü’s-Sülemî‘de* “ذاك دجال O, deccâldir.” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁰⁹ Müslim b. Haccâc‘ın naklettiğine göre İshâk b. Râhûye, Yahya b. Eksem el-Mervezî hakkında “ذاك الدجال O, deccâldir” cerhinde bulunmuştur.¹¹⁰ Osman b. Ebî Şeybe de, Ebü‘l-Buhterî Vehb b. Vehb el-Kuraşî hakkında “ذاك ذلك o, deccâldir” cerhinde bulunmuş ve “zannediyorum o, kıyamet gününde

⁹⁵ İbn Hibbân *el-Mecrûhîn*, 1/142.

⁹⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/149.

⁹⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/289.

⁹⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/45.

⁹⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/129.

¹⁰⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/196.

¹⁰¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/316.

¹⁰² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/43.

¹⁰³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/47.

¹⁰⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/191.

¹⁰⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/242.

¹⁰⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/124.

¹⁰⁷ Müsellimî, *Mevs‘û‘at*, 2/639.

¹⁰⁸ Zehebî, *Mizân*, 2/45.

¹⁰⁹ Dârekutnî, *Su‘âlâtü’s-Sülemî*, 174.

¹¹⁰ Hatîb, *Târîh*, 14/201.

Deccâl olarak diriltilecek."¹¹¹ şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Bu yorum, bir cerh lafzı olarak "deccâl"ın, kıyamet alametlerinden biri olarak rivayetlerde gelen Deccâl manasıyla bir ilgisinin olduğunu göstermektedir.

من الدجالين Mine'c-Deccâlîn

"Deccâllerdeni" anlamına gelen bu lafzı tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Ali b. el-Medînî ve İbn Maîn kullanmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, Beşşâr b. Mûsa el-Heffâf hakkında İbn Maîn'in, "من الدجالين deccâllerdeni" şeklinde bir değerlendirmede bulunduğunu nakletmiştir.¹¹² Abdullah b. Ali b. el-Medînî de, babasının Ebû Dâvûd en-Nehaî hakkında, "من الدجالين deccâllerdeni" cerhinde bulunduğunu söylemiştir.¹¹³ Bu iki örnek dışında mezkûr lafzın kullanılmadığı yani yaygınlık kazanmadığı tespit edilmiştir.

دجال من الدجالين Deccâlün min Deccâlîn

"Deccâllerden bir deccâl(dir)" anlamına gelen bu lafız, İbn Hibbân'a atfedilmiştir. İbnü'l-Cevzî'ye göre İbn Hibbân, İbrahîm b. Hüdbe Ebî Hüdbe için bu lafzı istimâl etmiştir. "دجال من الدجالين لا يحل لمسلم أن يكتب حديثه ولا يذكره إلا على جهة" Deccâllerden bir deccâldir. Bir Müslümanın onun hadislerini yazması helal olmaz. Ancak taaccüple hadisini zikredebilir."¹¹⁴ İbn Hibbân bir başka râvi Me'mûn b. Ahmed için "دجالاً من الدجالين" de değerlendirmesinde bulunmuştur.¹¹⁵ İbnü'l-Cevzî bir başka yerde Ebû Hâtim'in, Ahmed b. Abdillâh el-Cüveybârî için bu lafzı kullandığını nakletmiştir.¹¹⁶

دجال هذه الامة Deccâlü hâzihi'l-ümme

İbnü'l-Cevzî, Yahya Ebû Zekerîya adlı bir râvi için bu cerhin İbn Maîn tarafından kullanıldığını kaydetmiştir.¹¹⁷ Ancak İbn Maîn'in bu değerlendirmesine, aramalarımıza rağmen, kaynaklarda rastlayamadık.

¹¹¹ Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî İbn Şahin, *Târîhu esmâi'd-du'afâ ve'l-kezzâbîn*, (b.s.: y.y., 1989), 190.

¹¹² Hatîb, *Târîh*, 7/121.

¹¹³ Hatîb, *Târîh*, 9/18.

¹¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, h. 1406), 1/58.

¹¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 3/32.

¹¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/79.

¹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdûât*, (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966), 1/274

Deccâlü Bağdat دجال بغداد

“Bağdat’ın Deccâlî” anlamına gelen lafız tespitlerimize göre sadece bir râvi için istimâl edilmiştir. Ahmed b. Muhammed el-Bahilî (ö. 275/889) için de Ebû Dâvûd, دجال بغداد bu, Bağdat’ın Deccâlî’dir.” cerhinde bulunmuştur. Dârekutnî ise, mezkûr râvi için “hadisi zayıftır, metruk” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹¹⁸

Deccâlün fi’l-Mağrib دجال في المغرب

İbnü’l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1231), bu râviyi mücâzefe (ölçüsüz hadisler nakletmek) ve yalan rivayette bulunma ile cerh etmiştir. Zehebî de onun için “دجال في المغرب Mağrib’te bir deccâl” ifadesini kullanmıştır.¹¹⁹

Kâne Deccâlen/Cesûra كان دجالا جسورا

“O, deccâldi” anlamına gelen كان دجالا lafzı nadiren kullanılmıştır. Süleyman b. İsa es-Sükriyy adlı râvi için Dârekutnî, “o deccâldi” hükmünü vermiştir.¹²⁰ “o, küretli bir deccâldi” tabiri ise ilk defa el-Cüzcânî (ö. 259/873) tarafından istimâl edilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla başka da bir örneği yoktur. Cüzcânî, Mukâtil b. Süleyman’ı cerh ederken bu tabiri tercih etmiştir.¹²¹

D. Deccâl Ve Benzeri Lafızlarla Cerhedilen Râviler

Ricâl kaynaklarında yapmış olduğumuz inceleme sonucunda haklarında deccâl ve türevleri ile cerh edilen râviler şunlardır:

1. Muhammed b. İshâk (ö. 151/768)

Siyer ve meğazî müellifi olan İbn İshâk, Mâlik b. Enes tarafından deccâl lafzıyla cerh edilmiştir. Bu konuda Hatîb’in ve Zehebî’nin naklettiği bir anekdot vardır. Buna göre, Rey şehrinde, Abbasî halifesi el-Mehdî’nin (ö. 169/785) veziri Ebû Abdillah’ın yanında İbn İshâk’ın, Mâlik’in ilmine ve kitaplarına yönelik “Getirin onları bana! Zira onların (kusurlarının) mütehasısıyım” iddiasında bulunduğu İmam Mâlik’e, Abdullah b. İdrîs el-Kûfî tarafından nakledilmiştir.

¹¹⁸ Hatîb, *Târîh*, 5/78.

¹¹⁹ Zehebî, *Mizân*, 1/30.

¹²⁰ Dârekutnî, *Ta’likât*, 68.

¹²¹ Cüzcânî, *Ahvâlü’r-Ricâl*, 343.

Bunun üzerine İmam, İbn İshâk için "deccâlün min decâcileti (Deccâllerden bir deccâl)" nitelendirmesinde bulunmuştur. Anekdotu aktaran İbn İdris de İmam Mâlik'in kullandığı deccâl kelimesinin ğayri kıyas çoğulu olan "decâciletün" lafzını daha önce başkasından duymadığını dile getirmiştir.¹²² Mâlik b. Enes'in onun için daha önce "kezzâb" şeklindeki cerh lafzını da kullandığı,¹²³ bununla yetinmeyip İbn İshâk'ı Medine'den nefyettiği de kaynaklarda geçmektedir.¹²⁴

İmam Mâlik'in İbn İshâk hakkındaki cerhinin istinad ettiği şeyler olmakla beraber onun için kullandığı mezkûr cerh lafzının abartılı olduğu söylenebilir. Kaynaklarda İbn İshak için, Yahudiler'den rivayette bulunma¹²⁵, Kaderî'ye mensup olma, teşeyyü' hali bulunma, hadis rivayetinde tedlis yapma gibi tenkid noktalarına¹²⁶ rastlanılsa da onu tevsik eden münekkidlerin de var olması bu konuda Mâlik b. Enes'in değerlendirmesini tek başına esas almanın doğru olamayacağını ortaya koymaktadır. Nitekim Şu'be onun hadis ilminde emîr'l-müminîn olduğunu belirtmiş;¹²⁷ Ali b. el-Medenî de onun hadislerini sahih bulduğunu bildirmiştir. Mâlik'in onun hakkındaki cerhi kendisine söylendiğinde ise, Mâlik'in onu yeterince tanımadığını belirtmiştir.¹²⁸ Şüphesiz Malik b. Enes'in onun hakkında mezkûr cerh ifadesini kullanmasının altında, kendisine ve ilmine yönelik tenkitlerde bulunmuş olmasının payı yüksektir. Leknevî de akranlar arasında çekememezlik ve nefrete dayanan, hücceti olmayan cerhlerin makbul görülmediğini kaydetmiştir.¹²⁹

2. Ömer b. Riyâh Ebû Hafs ed-Darîr el-Basrî (ö. 171-180/787-796)

Ukaylî'nin naklettiğine göre Fellâs bu râvi için "deccâl" demiştir.¹³⁰ Buharî de benzer şekilde râvi hakkında "deccâl" hükmünü vermiştir.¹³¹ Nesaî ve Dârekutnî (ö. 385/995) ise mezkûr râviyi, "metrûku'l-hadis" olarak nitelendirmişlerdir. İbn Hibbân onun sika râviler üzerinden mevzû hadisler

¹²² Zehebî, *Siyer*, 7/50-51.

¹²³ Hatîb, *Târih*, 1/238.

¹²⁴ Hatîb, *Târih*, 1/239

¹²⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/382.

¹²⁶ Hatîb, *Târih*, 1/239

¹²⁷ Hatîb, *Târih*, 1/243

¹²⁸ Hatîb, *Târih*, 1/244

¹²⁹ Leknevî, *er-Ref'* ve *'t-tekmil*, 411-415.

¹³⁰ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 3/160.

¹³¹ Buhârî, *et-Târihu'l-Evsat*, 2/236.

uydurduğunu; ta'accüp dışında hadisinin yazılmasının helal olmayacağını ifade etmiştir.¹³²

3. Ahmed b. 'Abdillah el-Cüveybârî el-Herevî (ö. 241/855)

Râvinin nisbesi olan Cüveybâr'ın, Merv şehrine bağlı bir köy olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.¹³³ Merv ve Herat şehirleri arasındaki mesafe yaklaşık 420 kilometre olup râvinin her iki şehirde de yaşadığı, taşıdığı iki nisbenden anlaşılmaktadır. İbn Hibbân, onun “deccâllerden bir deccâl, yalancı” olduğunu, İbn Uyeyne ve Veki' gibi ehli hadisin sikâ râvileri üzerinden hadis uydurduğunu söylemiştir.¹³⁴ Dârekutnî, râvi için bir yerde “kezzâb (yalancı)”¹³⁵; başka bir yerde “kezzâb, deccâl, habîs, hadis uydururdu. Hadisi yazılmaz ve zikredilmez.”¹³⁶ derken, İbn 'Arrâk (963/1556) “Deccâl, çokça hadis uydururdu.” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹³⁷ İbnü'l-Cevzî, Ebû Hâtîm'in onun hakkında *دجال من الدجالين* cerhini kullandığını nakletmiştir.¹³⁸ Beyhakî onun 1000'den fazla hadis uydurduğunu; Hâkim ise amellerin faziletleri hususunda çok hadis uyduran habîs ve yalancı bir kişi olduğunu belirtmişlerdir.¹³⁹

4. Ahmed b. Muhammed el-Fadl el-Makdisî el-Eylî (ö. 301/913)

Dârekutnî, râvi için “Nasr b. Ali ve diğerlerinden (rivayette bulunmuştur)”¹⁴⁰; Zehebî (ö. 748/1348) ise “deccâl” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁴¹

¹³² İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 2/209.

¹³³ Yâkût b. Abdillah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 2/191.

¹³⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/142.

¹³⁵ Dârekutnî, *ed-Du'afâ*, 1/252.

¹³⁶ Dârekutnî, *Su'âlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî*, thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyd, h. 1427, 126.

¹³⁷ Ebü'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Muhammed b. 'Arrâk el-Kinânî, *Tenzihu's-şeri'a*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h. 1399), 1/28.

¹³⁸ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/79.

¹³⁹ Zehebî, *Mizân*, 1/108.

¹⁴⁰ Dârekutnî, *ed-Du'afâ*, 1/254.

¹⁴¹ Zehebî, *Divânu'd-du'afâ ve'l-metrukin*, (Mekke: Mektebetü'n-Nehdatü'l-Hadisiyye, 1967), 1/9.

5. Muhammed b. 'Abdillah b. İbrahim b. Sâbit el-Eşnânî (ö. 301/913)

Dârekutnî râvi için "kezzâb, deccâl, hadis uydururdu" değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁴² Hatîb el-Bağdâdî ise onun hiçbir sınır ve kural tanımadan hadis uydurduğunu belirtmiştir.¹⁴³

6. Muğîre b. Sa'îd el-Kûfî (ö. 111/729)

Dârekutnî, bu râvi için şu ifadeleri kullanmıştır: "Deccâl. en-Nehâî döneminde nübüvvet iddiasında bulunmuş; fitnesiyle ortalığı kavurmuştur."¹⁴⁴ İbrahim en-Nehâî, çevresindekileri ona karşı uyarmış ve onun yalancı olduğunu söylemiştir.¹⁴⁵ Cüzcânî onun hakkında şöyle söylemiştir: "Muğîre, peygamberlik iddiasında bulunduğu için öldürülmüştür. Bu kişi, Kûfe'de sihir ve göz boyama ile öyle bir fitne ateş yaktı ki, birçokları buna icabet etti."¹⁴⁶ Ehl-i beyti öven, muhaliflerini yeren hadisler uydurduğu rivayet edilir.¹⁴⁷

7. Ebü'l-Buhterî Vehb b. Vehb el-Kuraşî (ö. 191/807)

İbn Şâhîn (385/996), bu râvi için " Bu, deccâldir. Bana öyle geliyor ki, kıyamet günü o, deccâl olarak diriltilecektir."¹⁴⁸ Râvi hakkında Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medîni ve İbn Maîn, "kezzâb"; Müslim ve Nesaî, "metrûku'l-hadîs"; Dârekutnî, " metrûk, kezzâb"; Osman b. Ebî Şeybe ise " O, deccâldir." değerlendirmesinde bulunmuşlardır.¹⁴⁹

8. Telîd b. Süleyman Ebû İdrîs el-Muharibî Kûfî (ö. 191/807)

İbn 'Adî'nin *el-Kâmil*'indeki bilgiye göre, İbn Maîn bu râvi için, " O, yalancı idi ve Osman b. 'Affân'a küfrediyordu. Osman b. Affân'a veya Rasulullah'nın (sav) ashabından birisine küfreden herkes, deccâl, fasık ve mel'undur. Onun hadisi yazılmaz. Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti

¹⁴² Dârekutnî, *ed-Du'afâ*, 3/131.

¹⁴³ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 3/79.

¹⁴⁴ Dârekutnî, *ed-Du'afâ*, 3/133.

¹⁴⁵ Zehebî, *Târîh*, 3/317.

¹⁴⁶ Zehebî, *Mizân*, 4/161.

¹⁴⁷ Zehebî, *Mizân*, 1/161.

¹⁴⁸ İbn Şâhîn, *Târîh*, 190.

¹⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 3/189.

onun üzerine olsun.”¹⁵⁰; Ebû Dâvud, “rafizî, habîs”; Nesaî ve Dârekutnî ise “zayıf” değerlendirmesinde bulunmuşlardır.¹⁵¹

İbn Maîn’in bu değerlendirmesinden de görüleceği üzere bir râviyi cerh etmek için kullanılan deccâl lafzı farklı sebeplerle istimâl edilmiştir. Çoğunlukla sözlük anlamına uygun olarak Hz. Peygamber (sav) adına çokça hadis uyduran yalancı râviler için kullanılsa da yukarıdaki değerlendirmede olduğu gibi yalancılığa ilaveten bazen ashab-ı kirama küfreden, onları tahkir eden ve ehl-i bid’atten olanlar için de kullanılmıştır.

9. Abdülmelik b. Hârûn b. Antere

Cüzcânî, bu râvi için “deccâl, kezzâb” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁵² İbn Maîn, “kezzâb”; Ahmed b. Hanbel, “zayıf”; Ebu Hatim er-Râzî, “metrûku’l-hadîs”; Buharî ve Nesaî ise, “münkeru’l-hadîs” lafızlarıyla râviyi cerh etmişlerdir.

10. Mukâtil b. Süleyman el-Belhî (ö. 150/767)

Cüzcânî, bu râvi için “kâne deccâlen cesûrâ (cüretli bir deccâldi)” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁵³ Bu şekildeki cerh lafzı el-Cüzcânî’ye ait olup yapmış olduğumuz araştırmaya göre başka bir râvi için de kullanılmamıştır. Ancak Cüzcânî’nin Kûfe ehline karşı bölge taassubu nedeniyle müteşeddît davrandığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu yöndeki ricâl tenkidlerine ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir.¹⁵⁴

İlk tefsir müellifi olarak bilinen Mukatil b. Süleyman’ın rivayetlerinde, isnad sistemine çok önem vermediği bilinmektedir.¹⁵⁵ Ancak “deccâl” sıfatını hak edecek kadar cerh edilmesi kanaatimizce doğru değildir. Her ne kadar eserlerinde İsrailiyyât mevcut ise de Hz. Peygamber adına yalan hadis rivayet ettiği ispatlanamamıştır.¹⁵⁶

¹⁵⁰ İbn Ma’in, *Târihu İbn Ma’in*, 3/546.

¹⁵¹ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ*, 1/155.

¹⁵² Cüzcânî, *Ahvâlü’r-ricâl*, 68.

¹⁵³ Cüzcânî, *Ahvâlü’r-ricâl*, 202.

¹⁵⁴ Veysel Özdemir, “Cerh-Ta’dil İlminde Müteşeddît ve Mütêsâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifâdede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2014), 151.

¹⁵⁵ Orhan Yılmaz, “Mukatil b. Süleyman’ın Hadis Anlayışı”, *BOZİFDER* 14 (2014), 344.

¹⁵⁶ Yılmaz, “Mukatil b. Süleyman’ın Hadis Anlayışı”, 358.

11. İbrahim b. Hüdbe Ebû Hüdbe el-Kaysî el-Basrî (ö. 191/807)

İbn Maîn onun için "kezzâb, habîs"; Nesâî ve Dârekutnî ise "metrûk" hükmü verirken, İbn Hibbân, "رجال من الدجالين Deccâllerden bir deccâldir."¹⁵⁷ değerlendirmesinde bulunmuştur. İbnu'l-Cevzî'ye göre "bir Müslümanın onun hadislerini yazması helal olmaz. Ancak taaccüple hadisini zikredebilir." İbnu'l-Cevzî, münekkidler değerlendirilmelerini aktardıktan sonra râvi için herhangi bir hükümde bulunmayı gerekli görmemiştir.¹⁵⁸

İbn Hibbân, onun Basra'da düğünlere davet edilen ve gittiği düğünlerde oynayan bir rakkâs (oyuncu) olduğunu, hâlbuki hadis hakkında hiçbir bilgisinin olmadığını ve onu yazmadığını, sadece meclislerde ve düğünlerde hadislerle istihzâ ettiğini ve raks ettiğini, yaşlanıncaya kadar şarkı söylemeye devam ettiğini, yaşlanınca Enes b. Mâlik'ten işittiğini söyleyerek mevzu hadis naklettiğini söylemiştir.¹⁵⁹

Yukarıda verilen bilgiler ışığında, bir râvi hakkında "deccâl" ve türevleri cerh ifadelerinin kullanılmasında, umumiyetle o râvinin hadis uydurmasının dışında başka sebeplerin de bulunduğu görülmektedir. Bu örnekte olduğu gibi, râvinin mürüete uygun davranmaması,¹⁶⁰ bir Müslümana yakışmayacak hâl ve tavırlarda olması ve geniş çapta insanları ifsâd etmesi, onun "deccâl" sıfatı ile mecruh kılınmasında müessir olmuştur.

12. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebân Ebu'l-Hasen el-Basrî

Râvi hakkında İbn 'Adî, "hadis hırsızı", Dârekutnî, "O, yalancıdır", İbn Hibbân ise "Yalancı, deccâl, sika râviler üzerine hadis uydurdu." değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁶¹ Farklı râvilerin aynı râviyle ilgili bu hükümleri birlikte değerlendirildiğinde, deccâl kavramının ağırlıklı olarak hadis uyduran, yalancı râviler için kullanıldığı görülmektedir.

¹⁵⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/114-115.

¹⁵⁸ İbnu'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/58.

¹⁵⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/115.

¹⁶⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. Ömer Özpinar, "Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak Bir Kavram: Mürüet", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2011), 107-142.

¹⁶¹ İbnu'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1: 67.

13. Ebû Bekr Ahmed b. Nasr b. Abdillâh ez-Zira‘(ö. 367/976)

Dârekutnî râviyi “kezzâb, deccâl” lafızlarıyla cerh etmiştir. İbnü’l-Cevzî, onun Ahmed b. Hanbel’in ashâbından rivayette bulunduğunu nakletmiştir.¹⁶²

14. İshâk b. İbrahim b. Ebî Nâfi‘ el-Bağdâdî

Dârekutnî, bu râvi için *Su‘âlâtü’s-Sülemî’de* “ذاك دجال O, deccâldir.” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁶³

15. İsmail b. Ziyâd es-Sekûnî (ö. 180/796)

Musul kadılığı yapmış bu râvi için, İbn ‘Adî, “Umumiyyetle, gerek metin gerek isnad açısından rivayetlerinin hiçbir mütabisi yoktur.”; Dârekutnî, “kezzâb, metruk”; İbn Hibbân ise “deccâl” değerlendirmesinde bulunmuştur.

16. Bişr b. ‘Avn el-Kuraşî eş-Şâmî

İbnü’l Cevzî, râvi hakkında İbn Hibbân’ın değerlendirmesi şu şekilde nakletmiştir:” O, Bikâr b. Temîm’den, o da Mekhûl’den, o da Vâile’den, içinde yüz rivayet bulunan şüpheli bir nüsha rivayet etmiştir ki hepsi mevzûdur. Onunla ihticâc olunmaz. O, deccâldir.”¹⁶⁴ Ancak İbn Hibbân’ın buna yakın bir değerlendirmesi olsa da “deccâl” lafzını kullanmamıştır.¹⁶⁵ Sonuç olarak bu cerhin, İbnü’l-Cevzî’ye ait olduğu anlaşılmaktadır.

17. Bekr b. Ziyâd el-Bahîlî

Bekir b. Uhtü Abdülvâhid olarak da bilinen râvi, Mu‘tezile kelâmcılarından meşhur Nazzâm’ın (ö. 231/845) döneminde yaşamış ve onun bazı görüşlerinden etkilenmiştir.¹⁶⁶ Râvi hakkında İbn Hibbân, “Yalancı, Deccâl bir râvidir; sika râviler üzerine hadis uydururdu.” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁶⁷ Zehebî ise onun Abdullah b. Mübarek adına hadis uydurduğunu kaydetmiştir.¹⁶⁸

¹⁶² İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ*, 1/91.

¹⁶³ Dârekutnî, *Su‘âlâtü’s-Sülemî*, 174.

¹⁶⁴ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ*, 1/143.

¹⁶⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1: 190.

¹⁶⁶ Mustafa Öz, “Bekriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/370.

¹⁶⁷ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ*, 1/149.

¹⁶⁸ Zehebî, *Mizân*, 1/345.

18. Sa'îd b. Zî La've

Ali b. el-Medîni, bu râvinin "meçhûl" olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁹ Buharî, râvinin rivayetlerini taz'if etmiş; İbn 'Adî, onun hakkında "zayıf" hükmü vermiş, İbn Hibbân ise, Hz. Ömer'in içki içtiğini gördüğüne dair bir rivayeti nedeniyle ona "deccâl" demiştir.¹⁷⁰ Burada, deccâl cerhinin, yalancılık ve hadis uydurma sebepleri dışında başka bir nedenden dolayı kullanıldığı görülmektedir. Nitekim sahâbeye küfreden, hakaret eden bazı râviler de bu lafızla cerh edilmiştir.

19. Ebü'l-Hüseyn Sâlih b. Ahmed b. Ebî Mukâtil

Dârekutnî, râviyi "kezzâb, deccâl, işitmediği şeyleri hadis olarak rivayet ederdi" lafızlarıyla cerh ederken¹⁷¹, İbn Adî, "hadis hırsızlığı yapardı; mevkûf rivayetleri ref eder, mürselleri ise îsâl ederdi." değerlendirmesinde bulunmuştur. İbn Hibbân da hadis hırsızlığı yaptığını teyid ederken, maktûb rivayetlerde bulunduğunu ve onunla (rivayetleriyle) ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir.¹⁷²

20. Abbâs b. Dahhâk el-Belhî

İbn Hibbân râvi için şu ifadeleri kullanmıştır: "Yalancı, deccâl bir râvidir. Hadis uydurdu."¹⁷³

21. Abdullah b. el-Hâris Ebû Muhammed el-Kuraşî es-San'anî

İbn Hibbân râviyi şu ifadelerle cerh etmiştir: "Deccâl. Hadis uydurdu." İbnü'l-Cevzî de onun Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan rivayetlerde bulunduğunu kaydetmiştir.¹⁷⁴

22. Abdullah b. Vehb el-Nesevî

İbn Hibbân onun yalancı, "deccâl" olduğunu, sika râviler üzerine hadis uydurduğunu, ondaki cerhi belirtmeksizin rivayetlerinin zikredilmesinin helal olmadığını belirtmiştir.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Ali b. Abdillâh b. Ca'fer el-Medîni, *el-İlel*, (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.), 92.

¹⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 1/317.

¹⁷¹ Dârekutnî, *Su'âlâtü's-Sülemî*, 196.

¹⁷² İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 2/45.

¹⁷³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/191.

¹⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 2/118.

¹⁷⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/43.

23. Muhammed b. İbrahim b. Ziyâd et-Tayâlisî

Dârekutnî, onun hakkında şu cerh ifadelerini kullanmıştır: “Deccâl. Metrûk. Ne kötü bir adamdı.”¹⁷⁶

24. Muhammed b. Ebî ez-Zu‘ayze‘a

Râvi hakkında Buharî, “O, münkeru’l-hadîstir. Hadisi yazılmaz.”; İbn Hibbân, “O, deccâlerden bir deccâldi. Mevzû hadisler rivayet ederdi.” şeklinde değerlendirmelerde bulunmuşlardır.¹⁷⁷

25. Muhammed b. Yahya b. Rezîn el-Missîsî¹⁷⁸

İbn Hibbân, râvi hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur: “Deccâl. Hadis uydururdu. Rivayetlerini ayıplamaksızın zikretmek helal olmaz.”¹⁷⁹

26. Ebû Sehl en-Nadr b. Kesîr el-Anzî el-Basrî

İbn Hibbân’ın râvi hakkındaki hükmü şu şekildedir: “ O, sika râviler üzerinden mevzû hadisler rivayet ederdi ki bunlarla ihticâc olunmaz. O, deccâldir.”¹⁸⁰

27. Yahya b. ‘Anbese el-Basrî (ö. 211/826-827)

Dârekutnî ve el-Ezdî onun için “kezzâb” derken, İbn Adî onun sika râviler üzerine mevzû rivayetler nakletmekle meşhur olan bir kişi olduğunu belirtmiştir. İbn Hibbân’ın değerlendirmesi ise şu şekildedir: “Deccâl. Hadis uydurur. Ondan rivayette bulunmak helal değildir.”¹⁸¹

---

¹⁷⁶ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ*, 3/38.

¹⁷⁷ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ*, 3/59.

¹⁷⁸ Bu yerleşim yerinin, tarihte “Hades” olarak da bilinen, Ceyhan nehri kenarında Antakya-Kahramanmaraş illeri arasında bir bölge olduğu düşünülmektedir. (Özcan Hıdır, “Hades (Göynük) Muhaddisleri”, *Maraş’da 1. Kahramanmaraş Sempozyumu Bildirileri*, (Kahramanmaraş, 2004), (İstanbul: Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, 2005), 1/22.

¹⁷⁹ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ*, 3/106.

¹⁸⁰ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ*, 3/162.

¹⁸¹ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ*, 3/201.

28. Yahya b. Hâşim b. Kesîr Ebû Zekerîya es-Simsâr el-Ğassânî el-Bağdâdî (ö. 251/865)

Bu râvi hakkında İbn Hanbel "Ondan hadis yazılmaz" derken, Nesaî, "metrûku'l-hadîs", İbn Hibbân, "Sika râviler üzerine hadis uydururdu." değerlendirmesinde bulunmuşlardır. İbn Maîn ise "O, bu ümmetin deccâlidir." diyerek, hadis uydurmada onun ne denli ileri boyutta olduğunu ifade etmek istemiştir.¹⁸² Hatîb el-Bağdâdî de onun el-Meletî, Ebu'l-Buhterî gibi "deccâl" lafzıyla cerhedilen râvilerden daha da şerli olduğuna dair İbn Maîn'in değerlendirmesini nakletmiştir.¹⁸³

29. Mûsa b. Abdîrahmân es-San'ânî

İbn Hibbân, bu râvi için "Yalancı, Deccâl bir râvidir; hadis uydururdu."¹⁸⁴; İbn 'Adî ise "münkeru'l-hadîs" cerhinde bulunmuştur.¹⁸⁵ Zehebî ise "metrûk" olduğunu nakletmiştir.¹⁸⁶

30. Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî

İbn Hibbân, onun hakkında "O, Mürcîî idi. Deccâllerden bir deccâldi."¹⁸⁷ değerlendirmesinde bulunmuştur. Başka bir yerde de onun kötü bir insan, Mürcîî, Cehmî ve ileri derecede ehl-i bid'at olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸ "Deccâlün min decâcileti" lafzıyla yapılan bu cerh, mezkûr lafzın sadece yalancı râviler için kullanılmadığını; yalancılıkla beraber ehl-i hadise göre ehl-i bid'a mensubu bilhassa dâî seviyesinde olan kişiler için de istimâl edildiğini göstermektedir.

¹⁸² İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ*, 3/204.

¹⁸³ Hatîb, *Târîh*, 14/169.

¹⁸⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/242.

¹⁸⁵ İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 8/66.

¹⁸⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 5/623.

¹⁸⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, (Haydârabâd: Dâiretu'l-Ma'ârifî'l-Osmaniyye, 1973), 8/317.

¹⁸⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/370.

31. İshâk b. Necîh el-Meletî (ö. 191/807)

İbn Hibbân onun Bağdat'ta yaşadığını, “deccâllerden bir deccâl” olup hadis uydurduğunu, 40 hadis ezberlemekle ilgili rivayetin¹⁸⁹ de râvilerinden olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁰ Dârekutnî ise “metrûk” hükmünü vermiştir.¹⁹¹

32. Ebu'r- Ridâ Reten İbn Nasr İb Kurbâl el-Hindî (ö. 632/1234)

Hz. Peygamber'in sahâbisi olduğunu iddia eden bu kişi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra altı buçuk asır geçtikten sonra vefat etmiştir. Bazıları onun hayalî bir kişilik olduğunu iddia etse de İbn Hacer, onun uzun yaşadığını ancak sahâbi olmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.¹⁹² 700 yıl yaşadığını söyleyerek çevresindekileri etkileyen ve yaklaşık 340 hadis uyduran bu kişinin¹⁹³ sahâbi olması mümkün değildir.

33. Muhammed b. Abdillâh Ebü'l-Mufaddal el-Kûfî (ö. 387/997)

Dârekutnî onun rivayetlerini bâtil bulmuştur. Rafizîler lehine hadis uydurmuştur. Ezherî onun için “deccâl, kezzâb” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁹⁴ Görüldüğü gibi, bu ravinin de “deccâl” olarak nitelendirilmesinde yalan rivayette bulunmasının yanı sıra Rafizilikle yani ehl-i bid'at olmakla itham edilmesi de etkili olmuştur.

34. Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb er-Râzî (ö. 300/912)

Dârekutnî, bu râvi için bir yerde “deccâl” hükmünü vermiştir.¹⁹⁵ Mezkûr râvinin hadisler, kıraatler ve nüshalar uydurduğu ve Dârekutnî tarafından “şeyhun deccâlun” lafzıyla cerh edildiği nakledilmiştir.¹⁹⁶

¹⁸⁹ Bu rivayetle ilgili geniş değerlendirme için bk. Mustafa Yüceer, “Hadis İlmi Açısından ‘Men Hafıza’ Rivâyeti ve Manzum Kırk Hadis Geleneğine Tesiri”, *Tasavvur* 6/2 (2020), 931-970.

¹⁹⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/134.

¹⁹¹ Dârekutnî, *ed-Du'afâ*, 1/257.

¹⁹² Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mizân*, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2002), 3/457; İbn Hacer, *Sahabe-i Kiram Ansiklopedisi*, İz Yayınları, İstanbul, 2010, 2/213-223.

¹⁹³ Bu kişinin hayatı ve rivayetleri hususunda bk. Nevzat Aşık, “Hicrî VI. Asırda Sahâbi Olduğunu İddia Eden Ebu'r- Ridâ Reten el-Hindî ve Uydurduğu Hadisler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1992), 47-65.

¹⁹⁴ Hatîb, *et-Târih*, 3/87.

¹⁹⁵ Dârekutnî, *Ta'likât*, 179.

¹⁹⁶ Hatîb, *et-Târih*, 4/168.

35. Me'mûn b. Ahmed es-Sülemî

Künyesi Ebû Abdullah olan Herâtî râvi için İbn Hibbân *كَانَ دَجَالًا مِنَ الدَّجَالَةِ* (deccâllerden bir deccâldi) lafzını kullanmış, onun zâhiren Kerrâmiye'den görüldüğünü ancak hakikati ile görünenin aynı olmadığını ve hadis uydurduğunu belirtmiştir.¹⁹⁷

36. Süleyman b. İsa es-Sükriyy

Dârekutnî, bu râvi için "كَانَ دَجَالًا / o deccâldi" hükmünü vermiştir.¹⁹⁸

37. Mervân b. Sâlim Ebû Seleme el-Eylî

Ali b. el-Medînî bu râvi için "deccâliyy" tabirini kullanmıştır. Dârekutnî bu râvi için "zayıf"¹⁹⁹ ve "metrûku'l-hadis"²⁰⁰ hükmü vermiştir.

38. Beşşâr b. Mûsa el-Haffâf el-Basrî (ö. 22/843)

Bu râvi hakkında Hatîb, İbn Maîn'in bir yerde "ليس بثقة" sika değildi", başka bir yerde "من الدجالين deccâllerdendi" şeklinde bir değerlendirmede bulunduğunu nakletmiştir.²⁰¹ Buharî, onu "münkeru'l-hadis", Ebû Dâvûd ise "zayıf" olarak tavsif etmiştir.²⁰² İbn Adî ise onun hadislerinde münker bir şey görmediğini söyleyerek "لا بأس به" onda bir be'is yoktur" hükmünü vermiştir.²⁰³

39. Süleyman b. 'Amr Ebû Dâvûd en-Nehaî (ö. 181/797)

İbn Maîn bu râvinin yalancılığı, hadis uydurmacılığı ve Kaderî düşünceleri ile meşhur olduğunu, Bağdat'ta ondan daha hayırsız hiç kimsenin bulunmadığını ifade etmiştir.²⁰⁴ Buharî de onun yalancılığı ile bilindiğini söylemiştir.²⁰⁵ Abdullah b. Ali b. el-Medînî ise babasının bu râvi hakkında "من الدجالين deccâllerdendi" şeklinde bahsettiğini nakletmiştir.²⁰⁶

¹⁹⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/46.

¹⁹⁸ Dârekutnî, *Ta'likât*, 68.

¹⁹⁹ Dârekutnî, *Sünen*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1966), 4/295.

²⁰⁰ Dârekutnî, *el-İlelî'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, (Riyad: Dâr Tayyibe, 1985), 5/137.

²⁰¹ Hatîb, *Târih*, 7/121.

²⁰² Hatîb, *Târih*, 7/122.

²⁰³ Hatîb, *Târih*, 7/122.

²⁰⁴ Hatîb, *Târih*, 9/18.

²⁰⁵ Hatîb, *Târih*, 9/20.

²⁰⁶ Hatîb, *Târih*, 9/17.

40. Yahya b. Eksem el-Mervezî (ö. 241/855)

Müslim b. Haccâc'ın naklettiğine göre İshâh b. Râhûye, onun hakkında “ذاك الدجال O, deccâldir” cerhinde bulunmuştur.²⁰⁷

41. Yahya Ebû Zekeriyya

İbn Maîn tarafından “هو دجال هذه الأمة” o, bu ümmetin deccâlidir” şeklinde cerh edildiğini İbnü'l-Cevzî nakletmiştir.²⁰⁸ Ancak bu cerhin İbn Maîn'e aidiyetini, aramalarımıza rağmen kaynaklarda teyid edemedik.

42. Zeyd b. el-Hasen el-Herevî (ö. 492/1099)

Zehebî, Zeyd b. el-Hasen için “الوضاع الدجال” hadisi uyduran, deccâl” hükmü vermiştir. Onun Şam, Mısır ve Irak'ta bulunduğunu, kırk civarında hadis uydurduğunu, Cuma namazlarını terkettiğine dair söylentiler olduğunu, kendisinden rivayette bulunduğu hocalarının çoğunun meçhul olduğunu haber vermiştir.²⁰⁹

43. İbrahim b. Halef b. Mansûr el-Ğassânî

İbnü'l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1231), bu râviyi mücâzefe (ölçsüz hadisler nakletmek) ve yalan rivayette bulunma ile cerh etmiştir. Zehebî de onun için “دجال في المغرب Mağrib'te deccâl” ifadesini kullanmıştır.²¹⁰

44. el-Hüseyn b. İbrahim

Zehebî, bu râvinin İmam Mâlik üzerine bayram günleri ile ilgili hadisler uydurduğunu belirterek onu “deccâl” lafzıyla cerh etmiştir.²¹¹

45. er-Rebi' b. Mahmûd el-Mâridinî

599/1204'te, uzun yıllardır yaşadığını ve Hz. Peygamber'le sohbeti olduğunu iddia etmiştir. Zehebî onu “deccâl” lafzıyla cerh etmiştir.²¹²

²⁰⁷ Hatîb, *Târîh*, 14/201.

²⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdûât*, 1/274

²⁰⁹ Zehebî, *Târîh*, 10/720.

²¹⁰ Zehebî, *Mizân*, 1/30.

²¹¹ Zehebî, *Mizân*, 1/530.

²¹² Zehebî, *Mizân*, 2/42.

46. Şeyh b. Ebî Hâlid

Dört yüz civarında hadis uydurduğu söylenen bu râvi hakkında Zehebî "deccâl" hükmünü vermiştir. Hâkim'e göre o, Hammâd b. Seleme üzerine, Allah'ın sıfatları ve benzeri konularda uydurma rivayetler nisbet etmiştir.²¹³

47. Abdullah b. Mahmûd b. Muhammed

Hicrî altıncı asırdan sonra yaşadığı rivayet edilen bu kişi, Hz. Ali'yle görüştüğünü iddia edecek kadar yalancıdır. Bu nedenle Zehebî onun için "deccâl" hükmü vermiştir.²¹⁴

48. Ca'fer b. Nestûr er-Rûmî

Ca'fer (ö. 350/961) hakkında *Du'afâ* kitaplarında bir bilginin olmamasını taaccüple dile getiren İbn Hacer, onun üç asır sonra sahâbilik iddiasında bulunan bir yalancı "deccâl" olduğunu belirtmiştir.²¹⁵

49. Saîd b. Hamdûn Ebû Osman el-Endülüsî (ö. 375/986)

İbn Hacer, onun "deccâlî'l-fukaha" olarak isimlendirildiğini nakletmektedir.²¹⁶

50. Abdullah b. Hafs es-Sâmirî ed-Darîr

İbn 'Adî, onu "hadis hırsız" olarak cerh etmesine rağmen bazı rivayetleri de ondan yazdığını belirtmiştir. İbn Hacer ise bunu tenkid ederek, İbn Adî'nin gözü ve basireti körleşmiş böyle bir "deccâl"den hadis almakla meşgul olmaması gerektiğini kayda geçirmiştir.²¹⁷

51. Ahmed b. Muhammed el-Bahilî (ö. 275/889)

Gulâm-i Halîl olarak bilinen, insanların kalplerini yumuşatmak için rakîk hadisler uyduran ve geniş bir hayran kitlesi olan bu râvi için Ebû Dâvûd, ذاك دجال

²¹³ Zehebî, *Mizân*, 2/286.

²¹⁴ Zehebî, *Mizân*, 2/501.

²¹⁵ İbn Hacer, *Lisân*, 2/478.

²¹⁶ İbn Hacer, *Lisân*, 4/45.

²¹⁷ İbn Hacer, *Lisân*, 4/461.

بغداد bu, Bağdat'ın Deccâlî'dir." cerhinde bulunmuştur. Dârekutnî ise, mezkûr râvi için "hadisi zayıftır, metruk" değerlendirmesinde bulunmuştur.²¹⁸

52. en-Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe el-Kûfî (ö. 150/767)

Hanefî mezhebinin müessisi ve ehl-i rey ekolünün en önemli temsilcilerinden olan Ebû Hanîfe, (ö. 150 /767) ehl-i hadisin bazı temsilcileri tarafından cerh edilmiştir. Buharî, onu beş yerde²¹⁹, başkaları tarafından yapılan tenkitlere atıfta bulunmak suretiyle cerh etmiştir. Konumuzla ilgisi olması hasebiyle "deccâl" cerhinin yer aldığı rivayet şu şekildedir:

...Bize Nu'aym b. Hammâd rivayet etti: Bize Yahya b. Sa'îd ve Mu'âz b. Mu'âz rivayet etti. İştittim ki Sevrî şöyle diyordu: " (Ebû Hanîfe) İki kez küfürden tevbe etmeye çağrıldı". Bize Nu'aym rivayet etti. Bize Fezzârî rivayet etti ve dedi ki: "Ebû Hanîfe'nin ölüm haberi geldiğinde Sevrî'nin yanındaydım; "Hamd Allah'adır" dedi ve secdeye gitti. Daha sonra şöyle dedi: "O, İslam'ı parça parça bozmuştur. İslam'da ondan daha uğursuz bir kişi dünyaya gelmemiştir. Bir arkadaşımız Hamdeveyh'ten rivayet etti ve dedi ki: Muhammed b. Mesleme'ye şöyle dedim: Ebû Hanîfe'nin düşüncesi bütün bölgelere girmesine Medine'ye tesir etmedi. Şöyle cevapladı: Şüphesiz Rasûlullâh (sav) şöyle buyurmuştur: "Oraya (Medine'ye) deccâl ve taûn giremez"; o ise deccâllerden bir deccâldir.²²⁰

Bu ve benzeri tenkitlerin, mezhebi/meşrebi taassubun bir tezahürü olduğu konusunda da çok sayıda görüş belirtilmiş ve eser telif edilmiştir.²²¹ İnsanlı bir bakış açısıyla bakıldığında yukarıdaki cerhin, müfesser olmadığı, dolayısıyla geçerli bir dayanağa sahip olmadığı görülebilir. Ayrıca İbn Maîn'in "sika olmayan râvilerden rivayette bulunur", Nesaî'nin "zayıf"²²² ve İbn 'Adî'nin, "Ebu Hanîfe'nin kötülenmesi için uydurma rivayetler naklederdi"²²³ şeklinde tenkid edilen Nu'aym b. Hammâd'ın²²⁴ rivayetlerine ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Ayrıca Buharî'nin açık bir şekilde Ebû Hanîfe'yi cerh etmeyip, başkalarının rivayetlerini aktarmakla iktifa etmesi, ehl-i hadisin ehl-i reye karşı olumsuz tutumunun²²⁵

²¹⁸ Hatîb, *Târîh*, 5/78.

²¹⁹ Bu konuyla ilgili bir değerlendirme için bk. Mehmet Erdem, "İmam Buharî'nin Kitaplarında İmam Ebû Hanîfe Hakkındaki Rivayetlerin Tespit ve Tahlili", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2016), 70-84.

²²⁰ Buharî, *Kitâbu'd-Du'afâ*, (b.y: Mektebetü İbn Abbâs, 2005), 32.

²²¹ Kevserî, Muhammed b. Zahid, *Te'nîbü'l-Hatîb*, (Dâru'l-kütübi'l-'Arabi, 1981; Muhammed, Abdürreşid en-Nu'manî, *Mekânetü'l-İmam Ebî Hanîfe fi'l-hadis*, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, h. 1428); Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, (İstanbul: Can Kitabevi, 1981).

²²² Ahmed b. Şu'ayb en-Nesaî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, (Haleb: Dâru'l-Va'y, h. 1396), 101.

²²³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/251.

²²⁴ İbn Hanbel ise, onu sika râvilerden kabul etmiştir. Bk. İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 8/251.

²²⁵ İshak Emin Aktepe, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadisin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 129.

etkisinde kaldığına hamledilebilir. Buharî'nin diğer dört rivayetinde de benzer eleştiriler mevcuttur.²²⁶

Süfyan es-Sevrî'nin, Ebû Hanîfe ile olumlu ve övücü ifadeleri kaynaklarda yer almaktadır.²²⁷ "O, kendi nazarında sahih olan ve güvenilir râviler tarafından rivayet edilen hadislere ve bir de Hz. Peygamber'in en son fiillerine itibar ederdi."²²⁸ es-Sevrî'nin Ebû Hanife'yi cerhi vâkî olsa dahi, akran olmaları ve hüccetsiz cerhde bulunması nedeniyle bu değerlendirmeyi kabul etmek mümkün değildir.²²⁹ Ebû Hanife'ye yönelik ehl-i hadisin suçlamaları, büyük oranda mezhepçilik²³⁰ ve bölge taassubunun²³¹ bir yansımasıdır. Dolayısıyla Ebû Hanife hakkındaki "deccâl" cerhinin insaf ehli tarafından kabul edilmesi mümkün değildir.

Sonuç

Bir cerh lafzı olarak "deccâl" kavramı üzerinde yapılan bu çalışmada ulaşılan sonuçlar şunlardır:

Deccâl kelimesinin lügavî manasında çok yalan söyleyen, yaldızlayan, hakikatin üstünü örten, batılı hak gibi gösteren anlamları mevcuttur. Bir cerh lafzı olarak deccâl kavramı da bu manalardan bağımsız oluşmamıştır. Deccâl lafzıyla cerh edilen râvilerde bu özelliklerinden bazılarının olmasına büyük oranda dikkat edildiği görülmüştür.

Hadislerde ve rivayetlerde, kıyamet alameti olarak gösterilen büyük Deccâl'in dışında sayısının 27, 30 veya daha fazla olacağı söylenen küçük deccâllerin, hepsinin kezzâb olduğu; çok geniş bir coğrafyada hareket edeceği; Mekke, Medine ve Kudüs'e giremeyeceği nakledilmiştir. Hadis münekkitlerinin birçok râvi hakkında deccâl lafzını kullanmasının sebeplerinden biri de budur. Çünkü bu cerhin kullanıldığı râvilerin tamamı yalan rivayette bulunmuşlar;

²²⁶ Erdem, "İmam Buharî'nin Kitaplarında İmam Ebû Hanîfe Hakkındaki Rivayetlerin Tespit ve Tahlili", 70-84.

²²⁷ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, (Ankara: DİB Yayınları, 1994), 233.

²²⁸ Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İntika fî fedâilî'l-eimmeti's-Selâseti'l-fukahâ*, (Beyrut: y.y., 1997), 262

²²⁹ Leknevî, *er-Ref' ve 't-tekmil*, 413.

²³⁰ Enbiya Yıldırım, *Buharî'nin Ebû Hanîfeye ve Hanefîlere Bakışı*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 221.

²³¹ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Hüseyin Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası*, (İstanbul: İFAV, 2019), 203-209.

yalancılıkla itham edilmişlerdir. İmam Mâlik'in, "deccâlün min decâcileti" cerhiyle tenkid ettiği İbn İshâk'ı Medine'de barındırmayıp nefyetmesinin altında yatan sebeplerden biri de Deccâl'in Medine'ye giremeyeceği bilgisi olabilir. Her ne kadar İbn İshak, Medine'de bulunmuş olsa da İmam Mâlik hadiste geçen ifadeyi Medine'de barınamama olarak değerlendirmiş olabilir. Deccâl lafzıyla cerh edilen râvi sayısının yaklaşık 50 civarında kalmasının da bu rivayetlerle bağlantılı olduğu kanaatindeyiz. Çünkü çokça hadis uyduran birçok râviye "deccâl" sıfatının verilmemesi bu tezimizi desteklemektedir.

Bir cerh kavramı olarak "deccâl" lafzının kullanımı, günümüze ulaşan yazılı kaynaklarda yapmış olduğumuz incelemeye göre ilk defa hicri ikinci asrın ikinci yarısında İmam Mâlik tarafından, Muhammed b. İshâk için kullanılmıştır. İmam Malik'in "deccâlün min decâcileti" lafzıyla yapmış olduğu cerh, sonraki dönemlerde bu lafzın kullanımının önünü açmıştır. İbn Hibbân da kavramı sıklıkla kullanan münekkitlerdendir. "Şeyhun deccâlün" lafzını ihdâs eden ve çokça kullanan ise İbn Hibbân'dır.

"Deccâl" lafzı tek başına kullanıldığı gibi türevleri de ricâl tenkidinde kullanılmıştır: "Deccâlün min deccâlîn", "mine'd-deccâlîn", "zâke-zâlike deccâlün", "şeyhun deccâlün", "deccâlün min decâcileti" tabirleri sıklıkla kullanılmıştır. Sadece bir kere kullanılanlara örnek olarak ise şu lafızlar zikredilebilir: "kâne deccâle/cesura", "deccâlü Bağdat", "deccâlün fi'l-Mağrib", "deccâlü hâzihi'l-ümme".

Günümüze ulaşan ricâl kitapları içerisinde "deccâl" tabirinin bir cerh lafzı olarak kullanıldığı ilk eser, İbn Maîn'in *et-Tarih*'idir. İkinci olarak da Cüzcânî'nin *Ahvâlü'r-Ricâl*'inde zikredilmiştir. İbn Sa'd ile Hayyât'ın *Tabakât*'lerinde da bu lafız kullanılmamıştır. İbn Hibbân'ın bu lafzın kullanımını arttırdığı, ondan nakilde bulunan sonraki dönem münekkitleriyle birlikte tabirin istimâlinde artış olduğu tespit edilmiştir.

İlk dönem münekkidleri tarafından "kezzâb, vedda" vb. lafızlarla cerh edilen birçok râvi, sonraki dönemlerde deccâl ifadesiyle nitelendirilmiştir. Deccâl tabiri, cerh mertebeleri içerisinde genellikle birinci mertebedeki lafızlardan kabul edilmiştir.

Bir ravinin sadece hadis uydurması onun için "deccâl" denilmesi için yeterli görülmemiştir. Son bölümde ele alınan râvilerin -birkaç tanesi istisna tutulacak olursa- tamamı hadis uyduran kimseler olarak bilinmektedir. Buna

ilaveten, sahabeye küfretmek, peygamberlik iddiasında bulunmak, Ulûhiyet dava etmek, mürûete aykırı davranışlarda bulunmak, insanları ifsâd etmek, çok geç dönemde yaşamalarına rağmen sahabilik veya tabiinden olma iddiasında bulunmak, içki içmek, bid'at ehlerinden olmak gibi suçlamalara maruz kaldıkları anlaşılmaktadır.

Tarihsel süreçte "deccâl" lafzıyla cerh edilen râvilerin büyük çoğunluğu için bu lafzın kullanımının isabetli olduğu kanaatindeyiz. Ancak Ebû Hanife, Mukatil b. Süleyman ve Muhammed b. İshâk için bu cerhin ağır ve objektiflikten uzak olduğunu düşünmekteyiz. Bu üç râvinin bu kadar ağır bir lafızla cerh edilmesinin altında da mezhep/meşrep farklılıklarından kaynaklanan bir taassubun olduğu söylenebilir.

"Deccâl" lafzıyla cerh edilen râvilerin büyük çoğunluğunun Bağdat, Basra, Kûfe, Herat ve Horasan gibi bölgelerden olmasında bölge taassubunun da önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Aynı derecede yalancı başka bölgelerdeki râvilerin "deccâl" lafzıyla cerh edilmemiş olması bu tezimizi desteklemektedir. Ayrıca küçük deccâllerin Irak-Horasan civarında çıkacağına dair rivayetlerin de bunda etkili olduğu ifade edilebilir.

Kaynakça

- Ahatlı, Erdinç. “Yahya b. Ma’in’in Eserleri ve Kullandığı İhtilafli ve Garib Lafızlar”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 211-232.
- Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivayet Coğrafyası*. İstanbul: İFAV, 2019.
- Aktepe, İshak Emin. “Ebû Hanîfe ve Ehl-i Hadisin Sünnet Anlayışlarındaki Temel Farklar”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 115-130.
- Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta’dîl İlmi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Aynî, Bedrî’-d-dîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Umdetu’l-kârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, ts.
- Bodur, Osman. *Buhârî Şerhlerinde Deccâl Yorumları*. (Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2010).
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *es-Sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasır en-Nasır. 9 Cilt. Dâr-u Tavkî’n-Necâh, h. 1422.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Kitâbu’d-du’afâ*, thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrahim. Mektebetü İbn Abbâs, 2005.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu’l-evsat*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyed. 2 Cilt. Kahire: Dârü’l-Va’y, 1977.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu’l-kebîr*, 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâru’l-Ma’arifî’l-Osmaniyye, ts.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü’l-luğati ve shâhu’l-Arabiyye*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2009.
- Cüzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya’kûb b. İshâk es-Sa’dî. *Ahvâlü’r-ricâl*. thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî Beyrut, 1985.
- Çakın, Kamil. “Fiten Rivayetleri Bağlamında Toplumların Çöküşü”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2018), 1-29.
- Çelik, Ali. “Nu’aym b. Hammad’ın Hadîşçiliği ve Kitabı’l-Fiten’i Üzerine Bir Değerlendirme”. *Dinî Araştırmalar* 2/6 (2000), 99-118.
- Dârekutnî, Ebu’l-Hasan Ali b. Ömer el-Bağdâdî. *ed-Du’afâ ve’l-metrûkîn*. thk. Abdürrahîm Muhammed el-Kaşkarî. 3 Cilt. Medine: Mecelletu’l-Câmi’ati’l-İslamiyye, h. 1403-1404.
- Dârekutnî, Ebu’l-Hasan Ali b. Ömer el-Bağdâdî. *Su’âlâtü’s-Sülemî li’d-Dârekutnî*. thk. Sa’d b. Abdillâh el-Humeyd. h. 1427.
- Dârekutnî, Ebu’l-Hasan Ali b. Ömer el-Bağdâdî. *Ta’likâtu’d-Dârekutnî ‘alâ el-mecrûhîne li İbn Hibbân*. thk. Halîl b. Ahmed el-‘Arabî. Kâhire: Dâru’l-Kitâbî’l-İslâmî, 1994.
- Erdem, Mehmet. “İmam Buhârî’nin Kitaplarında İmam Ebu Hanîfe Hakkındaki Rivayetlerin Tespit ve Tahlili”. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2016), 70-84.
- Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Erul, Bünyamin. “Sahabe Döneminde Tekzib ve Tekzibin Mahiyeti”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1) (1999), 455-489.

- Gül, Recep Emin. "Hadis İlminde Cerh-Ta'dil Mertebeleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 362-386.
- Gürler, Kadir. "Cerhin Gıybet Olup Olmadığı Yönündeki Tartışmalara Eleştirel Bir Katkı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV/3 (2004), 33-48.
- Gavrî, Seyyid Abdülmâcid. *Mu'cemu elfâz ve'l-'ibârât el-cerhu ve't-ta'dil el-meşhûre ve'n-nâdire*. Beyrut: Dâr İbn Kesîr, 2011.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdirrahman el-Basrî. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrût: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Halperin, David J. "The Ibn Sayyâd Traditions and the Legend of al-Dajjâl". *Journal of the American Oriental Society* 96/2 (1976), 213-225.
- Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Hânî, Ahmed b. İsa b. Ahmed. *el-Ehâdisü'l-vârideti bi şe'ni'd-Deccâl*. Medine: el-Câmi'ati'l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, h. 1401.
- Hatamleh, Thamer. "Ebû Hâtim er-Râzî ve Mustalahâtühü'l-Hâssa fi İlmi'l-Cerh". *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (2015), 171-210
- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu'l-Bağdâd*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h. 1417.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Şu'be b. Haccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/224-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hıdır, Özcan. "Hades (Göynük) Muhaddisleri". *Maraşder 1. Kahramanmaraş Sempozyumu*. ed. Said Öztürk vd. İstanbul: Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, 2005.
- İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-İntika fi Fedâili'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Fukaha*. thk. Abdülfettah Ebu Gudde. Beyrut: y.y, 1997.
- İbn Adî, Ebu Ahmed el-Cürçânî. *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdi'l-Mevcûd. 9 Cilt. Beyrut: el-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn 'Arrâk, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Muhammed el-Kinânî. *Tenzihu's-ş-şeri'a*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullah Muhammed es-Siddik el-Ğumârî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, h. 1399.
- İbnü'l-Cevzî Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî. *el-Mevdûât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966.
- İbn Ebi Hatîm, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dil*. 9 Cilt. Beyrut: Dâr İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed el-Hemedânî. *Mu'cemu mekâyisü'l-lüğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalânî. *Lisânü'l-mizân*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2002.
- İbn Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb Arnavûd, Âdil Mürşid vd. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2001.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî. *el-Mecrühine mine'l-muhaddisine ve'd-du'afâi ve'l-metrûkin*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyed. 3 Cilt. Haleb: Dâru'l-Va'y, h. 1396.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydârabâd: Dâiretu'l-Ma'ârifî'l-Osmaniyye, 1973.
- İbn Maîn, Ebu Zekeriyya Yahyâ el-Bağdâdî. *Târîhu İbn Maîn*. thk. Ahmed Mahmûd Nûr Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezu'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1979.
- İbn Maîn, Ebu Zekeriyya Yahyâ el-Bağdâdî. *Ma'rifetü'r-ricâl 'an Yahya b. Ma'in (İbn Mahrez rivayeti)*. thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr. 2 Cilt. Dimaşk: Mecme'u'l-Lügati'l-Arabiyye, 1985.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, h. 1414
- İbn Sa'd, Muhammed el-Hâşimî el-Basrî. *Kitâbu't-tabakâti'l-kebir*. çev. ed: Adnan Demircan. 10 Cilt, İstanbul: Siyer Yayınları, 2015.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî. *Târîhu esmâi'd-du'afâ ve'l-kezzâbîn*. thk. Abdürrahîm Muhammed el-Kaşkarî. 1989.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, h. 1406.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali, *el-Mevdü'ât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, ts.
- Kastalânî, Şihâbü'd-dîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Matbâatu'l-Kübrâ el-Emîriyye, h. 1323.
- Keskin, Yusuf Ziya. "İbn Ebî Hâtim ve el-Cerh ve'Ta'dîl'indeki Metodu". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2001), 5-29.
- Kuzu, Selman. *Hadislerde Mehdi ve Mehdi'nin Deccâl ve Hz. İsa ile Olan Münasebeti*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Kevserî, Muhamed b. Zahid. *Te'nübü'l-Hatîb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1981.
- Leknevî Ebû Hasenât Muhammed Abdulhây. *er-Ref'u ve't-tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*. thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde. Beyrut: Mektebetu'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1407/1987.
- Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Müessesetü Zâyed b. Sultan, 2004.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve el-Basrî. *el-Câmî*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. el-Meclisi'l-İlmî bi Pakistan, h. 1403.
- Martı, Huriye. "Hadis İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi". *Hadis El Kitabı*. ed. Zişan Türcan. 133-144. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdîrrahman. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Muhammed, Ebu Zehra. *Ebû Hanîfe*. çev. Osman Keskioglu. İstanbul: Can Kitabevi, 1981.
- Muhammed Mehdi el-Müsellimî vd. Mevs'û'ati akvâli Ebi'l-Hasen ed-Dârekutnî fi ricâli'l-hadisî ve 'ilelih. Beyrut: Alimü'l-Kütüb, 2001.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîl'ârifîn b. Nûriddîn Alî. *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârif*. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, h. 1410.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn İbn el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Künâ ve'l-esmâ*. thk. Abdürrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkârî. 2 Cilt. Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-'ilmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1984.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn İbn el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbakî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesaî, Ebü Abdîrrahman Ahmed b. Şu'ayb. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed. Haleb: Dâru'l-Va'y, h. 1396.
- Nevevî, Ebü Zekerîyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *el-Minhâc fî şerh-i Sahîh-i Müslim*. 18 Cilt. Beyrut: Dâr İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, h. 1392.
- Nu'manî, Muhammed Abdürreşîd. *Mekânâtü'l-İmam Ebî Hanîfe fî'l-hadis*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1428.
- Öz, Mustafa. "Bekriyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 5/370. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Özdemir, Veysel. "Cerh-Ta'dil İlminde Müteşeddî ve Mütessâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifâdede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar". KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 24 (2014), 128-175.
- Özpinar, Ömer. "Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak Bir Kavram: Mürüet". Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 32 (2011), 107-142.
- Özsoy, Abdulvahap. Şu'be b. Haccâc ve Hadîşçiliği. (Atatürk Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2004).
- Sarıtoprak, Zeki. "el-Mesîhu'd-Deccâl fî'l-'Akîdetü'l-İslamiyye". Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (1995), 121-132.
- Şehâvî, Mecdî Muhammed. *Erbaa yentaziruhümü'l-'âlem: el-Mesîhü'd-Deccâl*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, 1999.
- Seyhan, Ahmet Emin. *Hadislerde Kıyamet Alametleri*. Isparta: Tuğra Ofset, 2006.
- Suyûtî, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebü Bekr. *el-Leâliu'l-masnû'â fî'l-ehâdîsi'l-mevdû'a*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. thk. *Beşşar Avvâd Marûf*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Tottoli, Roberto. "Son Zamanlarda Telif Edilmiş Bazı Kitaplarda Deccâle Dair Hadis ve Rivayetler". çev. İbrahim Kutluay, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/2 (2011), 143-169.
- Turhan, Halil İbrahim. *Rical Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Ukaylî, Ebü Ca'fer Muhammed b. 'Amr. *ed-Du'afâi'l-kebîr*. thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1984.
- Ukaylî, Ebü Ca'fer Muhammed b. 'Amr. *ed-Du'afâ*. thk. Mâzîn es-Sirsâvî. 6 Cilt. Mısır: Dâr İbn Abbâs, I-VI, 2008.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebü Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994.
- Yeğen, İhsan. Deccâl ile İlgili Hadisler ve Değerlendirilmesi. (Erciyes Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

- Yıldırım, Enbiya. *Buhari'nin Ebû Hanîfeye ve Hanefilere Bakışı*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
- Yılmaz, Orhan. "Mukatil b. Süleyman'ın Hadis Anlayışı", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14 (2014), 335-361.
- Yüceer, Mustafa. "Hadis İlmi Açısından "Men Hafıza" Rivâyeti ve Manzum Kırk Hadis Geleneğine Tesiri" *Tasavvur* 6/2, 931-970.
- Yücel, Ahmet. "Cerh Lafızlarından "Münkerü'l-Hadis" ve Farklı Kullanımları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1995-1997), 199-210.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İliminde Tenkit Terimleri ve İlgili Çalışmalar*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1998.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 40 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lami'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnavûd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Divânu'd-du'afâ ve'l-metrukin*. thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetü'n-Nehdatü'l-Hadisîyye, 1967.
- Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Fâik fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Lübnân: Dâru'l-Marife, ts.